

MÖVZU 8.

Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının təşkili və keçirilməsi

PLAN

1. Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının anlayışı, obyektləri, təyin olunmasının hüquqi və faktiki əsasları.
2. Ayrı-ayrı materialların mühasib–ekspert tərəfindən tədqiq edilməsinin xüsusiyyətləri.
3. Ekspertizanın təyin edilməsi, keçirilməsi və ekspert rəyinin sübut etmə prosesində rolu.

Nəticə

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 73-cü maddə Bakı,2005.
2. Azərbaycan Respublikası CM-nin 179, 184, 190-213-cü maddələri.
3. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 85.4.4. və 86.4.4. maddələri, 143-cü maddənin 2-ci bəndi.
4. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 85-86-ci, 127-ci, 207.3.1 və 264-272-ci maddələri.
5. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 32-52-ci maddələri. Bakı 2000-ci il.
6. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» qanunu. Bakı 02.09.2004-cü il.
7. «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 16.09.1994-cü il.
8. «Dövlət Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Hüquq nəşriyyatı. Bakı 18 noyabr 1999.
9. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20.10.1995-ci il tarixli 94 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin illik mühasibat hesabatları və onların tərtibi qaydaları».
10. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23.01.1997-ci il tarixli 5 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» Əsasnaməsi.

GİRİŞ

Məhkəmə müsabat ekspertizası təhqiqat, ibtidai istintaq orqanının və ya məhkəmənin (hakimin)ijraatında olan işin halları barədə informasiya daşıyan maddi obyektlər, hadisələr və proseslər haqqında xüsusi elmi biliklər əsasında aparılan tədqiqatdır.

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti -məhkəmə ekspertizasının təşkil edilməsi və aparılması ilə əlaqədar fəaliyyət olub, xüsusi elmi biliklər vasitəsi ilə proses iştirakçılarının hüquqlarının və qanuni mənafelərinin təmin edilməsi məqsədini daşıyır.

Məhkəmə eksperti-məhkəmə ekspertizasının aparılması həvalə olunmuş, məhkəmə ekspertizasının predmetinə aid olan xüsusi məsələlərə dair zəruri biliyə malik olan və işin nətişində marağı olmayan şəxsdir.

Ekspertizanın təşkili və keçirilməsi üçün hüquqi əsaslar Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 264-272-ci maddələrində, Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanunda və MPM-nin müddəalarında göstərilmişdir.

Məhkəmə-ekspert fəaliyyəti qanunçuluq, insan hüququ və azadlıqlarının qorunması, ekspertin müstəqilliyi, obyektiv və hərtərəfli tədqiqatın aparılması kimi prinsiplərə əsaslanır.

SUAL 1. Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının anlayışı, obyektləri, təyin olunmasının hüquqi və faktiki əsasları

Ekspertin müstəqilliyi dedikdə tədqiqat zamanı heç bir maraqlı tərəfdən asılı olmamasını və apardığı tədqiqatın nətiyyəsinə öz biliyyəinə əsasən gəlməsi nəzərdə tutulur.

Şəxsiyyətin hüquqlarının qorunması dedikdə isə istintaq zamanı vətəndaşların (təqsirləndirilən, şahidlərin, zərərçəkmişlərin) hüquqlarının təmin olunmasını nəzərdə tutulur.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ekspert özünün xüsusi sahədə olan biliyyəni sənədlərində və mühasibat qeydiyyatının tədqiqində tətbiq edir və istintaqın aşağıdakı vəzifələrini həll edir.

1.Maddi-məsul şəxsin öhdəsində artıqlığın və çatışmazlığın olub-olmaması, əgər varsa, onun nə vaxt, harada əmələ gəlməsi və onun jinayət hərəkətləri nətiyyəsinə idarə və ya təşkilata dəymiş ziyanın məbləğinin müəyyən edilməsi. Bəzən inventarizasiya sənədlərində çatışmazlıqlar və artıqlığın olub-olmaması şübhə yaradır. Sənədlər diqqətlə öyrənildikdə, müfəttiş pərdələnmiş jinayət faktlarını aşkar edir və akt tərtib edir.

Artıqlığın və əksikliyin əmələ gəlmə vaxtını və yerini müəyyən etməklə mühasib-müfəttiş müstəntiqə köməklik göstərir, yəni həmin vaxt kimin maddi-məsul şəxs olmasını müəyyənləşdirir.

Müfəttiş vurulmuş ziyanın məbləğini müəyyən etməklə, müstəntiqə təqsirləndirilən hərəkətlərini düzgün tövsif etməkdə kömək edir.

Cinayət hüququ fənnindən bilirsiniz ki, mənimsənmiş və israf edilmiş əmlakın və pulun məbləğindən asılı olaraq, jinayət əməlinə hüquqi qiymət verilir.

Pul və əmlakın məxaricinin (işlənməsinin) əsaslandırılmasını müfəttiş ilkin sənədlərin öyrənilməsi yolu ilə müəyyən edir və faktiki əməliyyatlar varsa, onu üzə çıxarır. Ağsu rayonunda konserv zavodundan mal gətirmə və aparma faktlarının olub-olmamasında müfəttiş müəyyən etmişdi ki, maşınların hazır məhsulla doldurulmasına və boşaldılmasına əmək haqqı yazılmayıb, naryadlar yoxdur, həmçinin mühafizə qrupunun qeydiyyat kitabında maşınların zavodun həyətinə girib-çıxması barəsində qeydlər (sifariş) yoxdur. Beləliklə, mənimsəmə faktları aşkar edilmiş və cinayət törətmiş şəxslər məsuliyyətdə cəlb olunmuşdur.

Lakin mühasibat sənədlərində lazımi qaydada qeydə alınmamış təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının olub-olmamasını tutuşdurma yolu ilə müəyyən edir. Bu üsulla bir-birinə bağlı sənədləri tutuşdurmaqla müfəttiş anbardan sənədlərdə göstərilən miqdardan çox malın buraxılmasını, anbara sənədsiz malın gəlməsini və onun mədaxil olunmasını, gösərilən malın deyil, digər malın gətirilməsi və aparılması faktlarını aşkar edir.

Göstərilən halların müəyyən edilməsi və sübuta yetməsi müstəntiqə və məhkəməyə nə qədər çatışmazlığın olması, kim tərəfindən dəqiq mənimsənilməsi, törədilmiş jinayətə münasibəti olan şəxslərin müəyyən edilməsi kimi məsələləri həll etməyə kömək edir. Bu sualları siz, jinayət hüququnun jinayət aidiyyətliyi, iştirakçıları mövzularından bilməlisiniz. Belə hallarda istintaqın obyektini daha genişləndirir və uçotun aparılması qaydalarının pozulması, maliyyə, smeta-büdcə, kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına riayət edilməməsi hallarını araşdırır və müfəttiş-ekspert aşağıdakı vəzifələri həll edir:

Kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarının, maliyyə, büdcə-smeta təlimatlarının tələblərinə riayət etməyən şəxsləri müəyyənləşdirir.

Mühasibat uçotunda və hesablarında buraxılan nöqsanları aşkar edib, analiz aparır, (uçotun aparılma metodikasının düz olub-olmaması, ümumi qaydalardan kənara çıxma halları, uçotla hesabat arasında ziddiyyətlər və s.).

Əvvəllər keçirilmiş sənədli təftişlərin və inventarizasiyaların düzgün keçirilib-keçirilməməsi, əvvəllər aparılmış maliyyə nəzarətinin keyfiyyətsiz olması və s.

Göstərilən vəzifələr məhkəmə-mühasibat ekspertizasının predmetini təşkil edir. Onun əsas məzmununu təsərrüfat əməliyyatlarının müxtəlif formalarda sənədlərdə və reqistrlərdə qeydə alınması, istintaq və məhkəmə baxışı zamanı mühasib-ekspert tərəfindən verilmiş rəyin sübut növü kimi istifadə edilməsindən ibarətdir.

Məhkəmə –mühasibat ekspertizasının predmeti ilə mühasib-ekspertin səlahiyyəti məsələləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Çünki ekspertizanın predmeti təsərrüfat sənədlərində öz əksini tapmış təsərrüfat əməliyyatlarıdır ki, ona görə də ekspert-mühasib mühasibat uçotu və təsərrüfat fəaliyyətinin analizi sahələrində savadlı mütəxəssis olmalıdır.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının metodu dedikdə, biz, tədqiqat zamanı sənədləri və reqistrləri öyrənərkən ekspert tərəfindən tətbiq olunan üsulların məjmusunu nəzərdə tuturuq.

Bu üsullardan tez-tez tətbiq olunanlara misal olaraq, sizin əvvəlki mövzularda öyrəndiyiniz 1) qarşılıqlı yoxlama; 2) qarşılıqlı nəzarət; 3) riyazi yoxlama; 4) nəzarət üzləşməsi; 5) faktiki-nəzarət metodu və s. göstərə bilərik.

Əvvəlki mövzuda göstərdiyimiz kimi sənədli təftişin üsullarını ekspert-mühasib təsərrüfat fəaliyyətini yoxlamaq məqsədilə deyil, (müstəntiqin təqdim etdiyi sənədlərdən müfəttiş istifadə edir), vəzifədən sui-istifadə, mənimsəmə və israf faktlarını aşkar etmək üçün istifadə edir. Ona görə də ekspert öz işində faktiki-nəzarət metodundan istifadə edə bilmir (məsələn, inventarizasiya, görülən işin həjmini yoxlamaq üçün nəzarət hesablamaları və s.) İlkin sənədlərin tədqiqat zamanı ekspert-mühasibin iqtisadi analiz aparmaq üçün istifadə etdiyi statistik üsullardan isə müfəttiş istifadə etmir.

Cinayət işlərinin istintaqı zamanı uçot işini bilən mütəxəssislər istintaq hərəkətləri keçirilərkən iştirak edirlər və müstəntiqə köməklik göstərilir. Məsələn, sənədlərə baxış keçirilərkən, ekspertizaya sənədlər hazırlanarkən və s. Belə hallarda onların iştirakı istintaq hərəkətinin protokolunda qeyd alınır. Adi sənədli təftişlə hüquq-mühafizə orqalarının tələbi ilə keçirilən sənədli təftiş və məhkəmə mühasibat ekspertizası arasında oxşarlıqlar var, lakin onların arasında fərqlər də çoxdur:

Uçot və nəzarət sahəsində mütəxəssis biliyindən istifadə etmə formasının prosessual mahiyyəti başqadır. Məsələn, adi sənədli təftiş jinayət və mülki işlər üzrə keçirilmirsə, xüsusi bilik sahəsində mütəxəssisin jəlb olunması lazım deyil. Əgər təftiş hüquq mühafizə orqanlarının tələbi ilə keçirilsə, bu, xüsusi bilik sahəsində mütəxəssisin jəlb etmə formasıdır. Adi təftişin keçirilməsi jinayət prosessual qanunun normaları ilə tənzim olunmur.

Təftişin və mühasibat ekspertizasının təyin olunması üçün əsaslar müxtəlifdir. Məsələn, adi təftiş planı əsasında yuxarı təşkilat tərəfindən, ekspertiza isə müstəntiqin və məhkəmənin qərarları əsasında təyin olunur.

Təftişin və mühasibat ekspertizasının keçirilməsi üçün də əsaslar müxtəlifdir. Məsələn, təftiş yuxarı və ya nəzarətedici təşkilatlarının rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə əmr əsasında keçirilir. Ekspertiza isə müstəntiq və məhkəmənin təşəbbüsü ilə keçiriləndə qərar və ya qərardad çıxarılır.

Yoxlanılan işin həjmini müəyyən edilən faktlar da müxtəlifdir. Adi təftişin keçirilməsini və hansı sahələrin yoxlanılmasını yuxarı təşkilat rəhbərləri müəyyən edir. Lakin, müstəntiq və məhkəmə isə mütəxəssis qarşısında konkret suallar qoyur və o, həmin suallara cavab verməlidir.

Tədqiq edilən obyektlər də müxtəlif ola bilər. Məsələn, adi təftiş zamanı ümumi sənədləri, reyestrlər, inventarizasiya və mühasibat sənədləri, operativ uçot sənədləri yoxlanılır. Müstəntiq və məhkəmənin tələbi ilə keçirilən təftiş və ekspertiza zamanı isə jinayət işinin materiallarından və qeyri-rəsmi uçot sənədləri olan maddi-məsul şəxsin qaralama dəftərlərində olan qeydlərdən də istifadə edilə bilər.

Tədqiqat zamanı istifadə edilən üsullar da müxtəlifdir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ekspert-mühasib yalnız jinayət işində olan materialları tədqiq edir, o, faktiki nəzarət üsullarından məhkəmənin və müstəntiqin tələbi ilə də istifadə edə bilməz, belə hallarda təzədən əşyalara baxış, hesablama işləri keçirilməli, nəzarət ölçüləri aparılmalı və s. yeni digər müəssisələr jəlb olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunu (maddə 18) ekspertizanın təyin olunmasının ümumi əsaslarını göstərir, onun aparılma qaydasını təsbit edir, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Ekspertizaların aparılması taktikasını cinayət-prosessual qanuna istinad etməklə və bu məqsədlə istintaq, məhkəmə və

eksprt təcrübəsindən istifadə etməklə kriminalistika elmi işləyib hazırlayır. Ekspertiza taktikasının ayrı-ayrı cəhətlərinin nəzərdən keçirilməsi bu taktikanın anlayışının özünün şərhindən asılıdır. İ.F.Krılovun ekspertiza taktikası dedikdə “məhkəmədə təhqiq olunan, yaxud baxılan iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətə malik məsələlərin həllində xüsusi biliklərdən ən səmərəli istifadə məqsədilə ekspertizanın hazırlanması, təyin olunması və icratı zamanı prosessual qanunun əsasında tətbiq olunan, elm və təcrübə tərəfindən işlənilib hazırlanmış üsullar sistemi”ni başa düşmək təklifi diqqətəlayiqdir. İ.F. Krılov ekspertizanın aparılması taktikasının tərkibinə aşağıdakıları daxil edir: 1) cinayət prosesində ekspertizanın təyin olunması əsasının təsbiti; 2) ekspertizanın icraatı üçün zəruri olan materialların xarakteri və həcmi; 3) onların hazırlanması üsulları; 4) ekspertizanın təyin olunma vaxtı; 5) ekspertin və ekspert idarəsinin seçilməsi; 6) ekspertizanın icraatı prosesində müstəntiqin və ekspertin qarşılıqlı münasibətləri; 7) ekspertizanın icraat müddəti; 8) müstəntiq və məhkəmə tərəfindən ekspertin rəyinin quymətləndirilməsi metodları və formaları. Ekspertiza taktikasının tərkib hissələrinin təqdim olunan siyahısı, ən azı, daha iki elementlə tamamlana bilər. Ekspertiza taktikası müstəntiqin ekspertlə qarşılıqlı fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Ekspertizanın digər iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əhəmiyyəti heç də bundan az deyildir. Qanun onlara yalnız prosessual çərçivələr daxilində deyil, həm də ekspertizanın müvəffəqiyyətini təmin edən taktiki çərçivələr daxilində realizə olunan müəyyən hüquq və vəzifələr verir. Ekspertizanın vaxtında və keyfiyyətli icraatı bir çox cəhətdən onun planlaşdırılmasından və lazımı qaydada təşkilindən asılıdır. Buna görə də ekspertizanın və onunla bağlı istintaq hərəkətlərinin aparılmasının planlaşdırılması və təşkili məhkəmə ekspertizasından səmərəli istifadəyə yönəlmiş mühüm taktiki fəndir. Məhkəmə və müstəntiq məhkəmə-iqtisadi ekspertizaların aparılması ilə bağlı bir çox məsələləri həll etməli, ilk növbədə, belə ekspertizaların təyin olunmasının zəruriliyini müəyyənləşdirməli olur. Cinayət-prosessual qanun iqtisadi ekspertizaların aparılmasını məcburi hesab etmir. Buna görə də CPM-nin 264-cü maddəsinə xüsusilə iri məbləğdə oğurluqların təhqiqində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının təyin olunmasının məcburiliyini nəzərdə tutan bəndi əlavə etməyi təklif edirik. Bu təklif onunla əsaslandırılır ki, belə işlər üzrə icra olunan mühasibat ekspertizaları halların böyük əksəriyyətində maddi ziyanın məbləğini azaltmış, yaxud artırmışdır. Daha qəti tələb irəli sürülürdü: vəzifəli şəxslərin törətdikləri oğurluqlar haqqında işlərin təhqiqində, ittihamın əsaslarından biri kimi

müttəhimlərin barəsində mübahisə açıqları təftiş aktının çıxış etməsi halında ekspertizanın təyin olunması məcburi hesab olunsun. Burada bu məsələni daha ətraflı surətdə nəzərdə keçirmədən qeyd edək ki, belə hallarda, bizim fikrimizcə, ekspertizanın təyin olunması üçün yalnız bəhanə vardır, çünki kiminsə işdəki məlumatlarla razılaşmaması ekspertizanın təyin olunmasının əsası hesab oluna bilməz. Bu kateqoriyadan olan işlər üzrə ekspertizaların çox vaxt təftişin çıxarmış olduğu ziyanın məbləğində düzəliş etməsi halını xüsusilə iri məbləğdə oğurluqların təhqiqi prosesində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının təyin olunmasının xeyrinə arqument kimi qəbul etmək olmaz. Bizim məlumatlarımıza görə, təftişin nəticələri bütün kateqoriyalardan olan cinayət işlərinin yalnız 8,5 %-i üzrə təsdiqlənmişdir. Deməli, əgər məhkəmə-mühasibat ekspertizasının keçirilməsi məcburi hesab edilərsə, bu, təftiş aktının mövcud olduğu hər bir işə şamil olunmalıdır. Deyilənlər iqtisadi ekspertizalar məsələnin yalnız müstəntiqin və məhkəmənin qərarı ilə həll olunduğunu ifadə etmir. Əgər iqtisadi ekspertizaya obyektiv zərurət yaranmışdırsa, onun aparılmasından yayınma işin hallarının bilərəkdən tam tədqiqi olunmamasına bərabərdir. A.V.Dulovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, ekspertiza təyin etmək hüququna malik şəxslərə bu hüquq qanunla ondan ötrü verilmişdir ki, müəyyən faktiki şərait yarandıqda ondan istifadə məcburidir. Ədəbiyyatda mühasib ekspertizasının təyin olunmasını zəruri edən əsaslar məsələsinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, məhkəmə-mühasibat ekspertizasının icraatı aşağıdakı hallarda məcburidir: işin materialları təftişin materiallarına uyğun olmayıb, təftiş aktı ilə istintaqın məlumatları ilə təsdiqlənməmiş pozuntular təsbit olunduqda, yaxud təftiş aktında istintaq yolu ilə müəyyən edilmiş pozuntular haqqında göstəriş olmadıqda; müfəttiş eyni şəxslərin fəaliyyətində eyni bir zaman dövründə pozuntular haqqında müxtəlif məlumatlara malik təftiş aktlarının işdə mövcudluğu zamanı təqsirləndirilən, yaxud şübhəli bilinən şəxs onə təqdim etdikləri sənədləri yoxlamaya qəbul etmədikdə; cinayət işinin materiallarından irəli gələn mühüm məsələlərin tədqiqində rəyi olmadan vurulmuş ziyanı və məsul şəxslərin dairəsini müəyyən etməyin mümkün olmadığı digər ekspertizaların (əmtəəşünaslıq, xəşşünaslıq və s.) nəticələrindən istifadə zəruri olduqda. Göstərilir ki, mühasibat ekspertizasının təyin olunması zərurəti həmçinin aşağıdakı hallarda yarana bilər: müfəttişin maddiməsul şəxslər üzrə fərqləndirilmiş əskiklik haqqında nəticələrinin sənədli təsdiqi olmadıqda; təftiş maddi məsul şəxslərin iştirakı olmadan, yaxud tam

olmayan həcmdə, cinayətkar fəaliyyətin ayrı-ayrı epizodları işıqlandırılmadan, yaxud konkret maddi məsul şəxslərdən müsadirə olunmuş qaralama qeydlərdən istifadə olunmadan aparıldıqda; ilkin və təkrar təftişin nəticələri arasında ziddiyət mövcud olduqda; maddi məsul şəxsə (şəxslərdə) əskikliyin məbləğinin və onun əmələ gəlmə dövrünün düzgün hesablanmasına şübhə yarandıqda; mühasibat uçotunda, hesabatında və nəzarətində müfəttişin müəyyən edə bilmədikləri oğurluqların törədilməsinə və əskikliyin (artıqlığın) gizlədilməsinə səbəb olmuş, onların vaxtında aşkar çıxarılmasına maneçilik törətmiş pozuntu və çatışmazlıqları aşkara çıxarmaq zərurəti yarandıqda; konkret məsələlər üzrə məhkəmə-mühasibat ekspertizasının aparılmasını zəruri hesab edən digər bilik sahələrinin ekspertlərinin rəylərinə müvafiq surətdə; təftişin nəticələri barədə əsaslı mübahisə açan təqsirləndirilən şəxsin (şübhəli şəxsin) vəsatəti mövcud olduqda. B.Q.Rozonovskinin də fikrincə, məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının təyin olunmasına yalnız bir tərəfdən müfəttişlə digər tərəfdən təqsirləndirilən şəxs, yaxud müstəntiq arasında (bu məsələlərin dairəsini əhatə edən sərhədlər daxilində) mübahisəli məsələlərin mövcudluğu hallarında müraciət etmək lazımdır. Bu fikirlə artıq ona görə razılaşmaq olmaz ki, belə təcrübə iqtisadi ekspertizaların həll etdikləri vəziğələrin dairəsini əsassız surətdə daraltmış olardı. Bundan başqa, təcrübədə mövcudluğu mühasibat ekspertizasının təyin olunmasını zəruri edən digər hallara da rast gəlinir. Mühasibat ekspertizası aktlarının öyrənilməsi göstərmişdir ki, bu ekspertizaların təyin olunması üçün şərt kimi: əksər hallarda təftişin nəticəsinin aydın olmaması, bəzi hallarda bir neçə təftiş aktında ziddiyətlər, bəzən digər növdən, yaxud dərəcədən olan ekspertiza aktlarından istifadə olunmaqla mühasibat ekspertizalarının icraatı zərurəti, bəzən ziyanın məbləği ilə bağlı mübahisə açılması, bəzən isə digər hallar çıxış etmişdir. Plan-iqtisadi, maliyyə-kredit ekspertizalarının və əməyin iqtisadiyyatı ekspertizalarının təyin olunması üçün bəhanə kimi, əsasən, təftişin, yaxud yoxlamalır nəticələrinin aydın olmaması, eləcə də təftişin nəticələri barəsində mübahisə açılması çıxış etmişdir. Mühasibat ekspertizasının və hər hansı digər iqtisadi ekspertizanın təyin olunmasının əsasları məsələn prosesual qanunun tələbləri əsasında və respublika CMP-sinin 264-cü maddəsinə müvafiq surətdə həll olunmalıdır. Ekspertiza işlərinin təhqiqi, yaxud məhkəmə baxışı zamanı elmi, texniki, yaxud digər xüsusi biliklərin zəruri olduğu hallarda təyin olunur. Məhz buna görə də ekspertizanın təyin olunmasının əsasları həmişə müstəntiqin, məhkəmənin malik olduğu və tədqiqi üçün xüsusi

iqtisadi biliklərin tələb olduğu müəyyən halların, məlumatların mövcudluğundan ibarət olur. Yuxarıda verilən siyahılarda mühasibat ekspertizasının təyin olunmasının vəzifələri, şərtləri və əsasları qarışdırılır. Cinayət işinin qaldırılmasının şərtləri qismində vətəndaşların yazılı bəyanatları, dövlət və ictimai idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və vəzifəli şəxslərin məlumatları, mətbuatda dərc olunmuş məlumatlar çıxış edir. İşin qaldırılmasının əsası qismində isə məlumatın özü deyil, onun cinayət əlamətlərini göstərən məzmunu çıxış edir. Ekspertizanın təyin olunmasının şərtləri və əsasları məsələsini də analogi qaydada həll etmək məqsəduyğundur. Buna görə də təqsirləndirilən şəxsin vəsatətini, onun təftiş aktına dair etirazlarını və s. iqtisadi ekspertizanın təyin olunması üçün əsas hesab etmək olmaz. Bunlar yalnız şərtlərdir, bu hallarda əsas qismində isə təqsirləndirilən şəxsin qaldırdığı vəsatətin, yaxud təqdim etdiyi etirazın məzmunu çıxış edəcəkdir. Təqsirləndirilən şəxsin vəsatətləri bəzən əsassız olur və iqtisadi ekspertizanın təyin olunması üçün əsas verən məlumatları təsbit etmir. (Belə hallarda müstəntiq vəsatətin rədd edilməsi haqqında qərar qəbul edir). İş üzrə aşkara çıxarılmış aparılmış təftişə dair halların iqtisadi ekspertiza təyin olunmadan sənədlərə baxış, şahidlərin dindirilməsi, üzləşdirmə və s. kimi istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə qəti şəkildə yoxlana bileceyi hallarda da rast gəlinir. Daha sonra nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi ekspertizanın təyin olunması haqqında vəsatətləri yalnız təqsirləndirilən şəxs deyil, həm də onun müdafiəçisi, mülki iddiaçı və prosesin digər iştirakçıları, məhkəmədə isə həm də prokuror qaldıra bilər. Təqsirləndirilən şəxsin vəsatətini ekspertizanın təyin olunmasına əsas hesab etmək və prosesin digər iştirakçısının vəsatətini belə əsas hesab etməmək məntiqlisiz olardı. Bizim fikrimizcə, ekspertizanın təyin olunması üçün yalnız əsasları sadalayarkən onların iki mühüm elementini fərqləndirmək olar: 1) sübuta yetirilməli olan konkret halların təsbiti zərurəti; 2) işin belə hallarının təsbiti üçün xüsusi biliklərə tələbat. Bu mövqe ədəbiyyatda da müdafiə olunur. Təcrübədə çox vaxt ekspertizanın digər sübuta yetirmə üsulları ilə, məsələn, təftiş, mütəxəssislərin iştirakı, sənədlərə baxış, şahidlərin dindirilməsi və s. ilə əvəz olunmasının mümkünlüyü məsələsi meydana çıxır. Belə bir fikir irəli sürülürdü ki, ekspertiza yalnız başqa istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə lazımi halları aydınlaşdırmağın mümkün olmadığı hallarda təyin olunur. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Əgər meydana çıxmış məsələlər ekspertiza prosessual formasında tətbiq olunan xüsusi bilikləri tələb edirsə, onsuz keçirmək mümkün deyildir. Bunu qeyd edərkən, biz heç də xüsusi biliklərin

tətbiqinin digər formalarından istifadə imkanını istisna etmirik. Bundan əlavə, xüsusi biliklərdən istifadə zərurəti ilə qarşılaşdıqda müstəntiq əvvəlcə öz qarşısında sual qoymalıdır: iqtisadçı mütəxəssisin arayış fəaliyyəti, yaxud onun sənədlərə baxış; təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi kimi istintaq hərəkətlərində iştirakı ilə keçinmək olarmı? Yalnız bu yolla onumaraqlandıran nəşələlərin həllinin sübut etmə əhəmiyyətinə malik olmayacağına əmin olduqdan sonra müstəntiq iqtisadi ekspertiza təyin edir. Bu, öz növbəsində, çox mühüm bir halın aydınlaşdırılması ilə bağlıdır: təhqiqatın gedişində meydana çıxan suallar iqtisadi ekspertizanın həll etdiyi vəzifələrə aiddirmi? İqtisadi sahədə cinayətlərə dair cinayət işləri çox vaxt təftişlərin, yoxlama və inventarlaşdırmaların, yerinə yetirilmiş işlərin nəzarət ölçmələrinin və s. materialları üzrə qaldırılır. Bu materialların və ibtidai istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi zamanı alınmış məlumatların əsasında müstəntiq müxtəlif fərziyyələr irəli sürə bilər. Əgər irəli sürülmüş fərziyyələrin yoxlanması tədqiqi xüsusi iqtisadi biliklər tələb edən halların artıq iş qaldırılana qədər aparılmış təftiş yolu ilə dəqiq surətdə aşkara çıxarıldığını göstərsə, ekspertizaya ehtiyac aradan qalxır. İşdə keyfiyyətsiz təftiş aktı mövcud olduqda müstəntiqlər təkrar təftiş və ya iqtisadi ekspertiza təyin edirlər. İqtisadi ekspertizaların əvəzinə təkrar təftişlərin təyin olunması təcrübəsi yalnız bir çox müstəntiqlərin ixtisas dərəcəsinin kifayət etməməsi ilə deyil, həm də müvafiq elmi tövsiyələrin mövcudluğu ilə izah olunur. Bəzən oğurluqlar haqqında cinayət işləri əmtəə-maddi sərvətlərin, pul vəsaitinin əskikliyinə (artıqlığının) miqdarı və məbləği haqqında ,eləcə də inventarlaşdırma komissiyasının müəyyən etdiyi əskikliyə (artıqlığa) görə maddi məsul şəxslər haqqında məlumatların ehtiva olunduğu inventarlaşdırma materialları üzrə qaldırılır. Z.P.Klimova hesab edir ki, mühasibat ekspertizasını yalnız təftişin artıq müəyyən dövr ərzində vəsaitin hərəkətinin nəticələrinə qiymət verməsindən sonra təyin etmək olar. Göstərilən fikirlər ,əslində, təcrübəni yalnız ilkin təftişin, onun qüsurlu olması halında isə əlavə, yaxud təkrar təftişin aparılmasından sonra iqtisadi ekspertizaların təyin olunmasının mümkünlüyünə istiqamətləndirilir. Düzdür, L.A.Sergeyev, V.Q.Dreyden və başqaları qeyd edirlər ki, mühasibekspert təftiş aparılmadan da təşkilatların və vəzifəli şəxslərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin tədqiqini həyata keçirə bilər. Yalnız təftiş aparıldıqdan sonra iqtisadi ekspertizanın təyin olunmasının mümkünlüyünün qəbul edilməsi iqtisadçı-ekspertin mütləq rəyini təftişin müəyyənləşdirdiyi məlumatlarla əsaslandırılmalı olduğunu ifadə etmiş olardı. Halbuki,

təftişin materialları iqtisadçı-ekspert üçün yalnız yardımçı əhəmiyyətə malikdir, çünki o, iş üzrə təftişin aparılıb-aparılmamasından asılı olmayaraq, sənədlərin təftiş aktında təsvirini deyil, sənədlərin özlərini tədqiq edir. Fikrimizcə, iqtisadi ekspertizanı müəyyən faktların və halların müəyyən edilməsi üçün işdə toplanmış təsərrüfat əməliyyatlarını və iqtisadi göstəriciləri əks etdirən sənədlərin iqtisadi-ekspert tərəfindən xüsusi tədqiqinin tələb olunduğu bütün hallarda təyin etmək lazımdır. Buna görə də iqtisadi ekspertiza yalnız təftiş materialları üzrə iş qaldırıldığı zaman, yaxud iş üzrə məhkəmə təftiş aparıldığı zaman deyil, həm də inventarlaşdırma, yoxlama materialları üzrə, yaxud digər məlumatlara görə cinayət işi qaldırıldığı zaman təyin oluna bilər. Beləliklə, prinsipcə, iqtisadi ekspertizaların təyin olunmasının yalnız müfəttişin aşkara çıxardığı məlumatların tədqiqi üçün mümkün olduğunu iddia etməyə heç bir əsas yoxdur, çünki iqtisadçı-ekspert də müfəttiş kimi sənədlərin məzmununu tədqiq etməlidir. Sənədlərin tədqiqi və onlarda təsbit olunmuş məlumatların qiymətləndirilməsi nəticəsində iqtisadçı-ekspert ekspertiza aparılana qədər müstəntiqə məlum olmayan yeni faktiki məlumatları da müəyyən etməyə qabildir. İqtisadçı-ekspertin, iş üzrə ilkin, əlavə, yaxud təkrar təftişin aparılmaması halında ekspertizanın icraatından imtina edə bilməsi fikri cinayət-prosessual qanuna birbaşa ziddir. CPM-nin 97.4.2. maddəsi ekspertin rəy verməkdən imtina edə biləcəyi iki halı nəzərdə tutur: 1) ona təqdim edilmiş materiallar rəy verilməsi üçün kifayət etmədikdə; 2) o, qarşısına qoyulmuş sualı özünün xüsusi bilikləri sahəsindən kənara çıxan hesab etdikdə. İşdə təftiş aktının olmaması rəy verilməsi imkanının istisna etmir, buna görə də iqtisadi ekspertizanın icraatından imtina üçün əsas deyildir. İşdə iqtisadi ekspertizaların icraatı üçün zəruri ilkin məlumatlar olmadıqda, yəni müvafiq faktiki və sənədli materiallar toplanmadıqda vəziyyət fərqlidir. Əgər bu məlumatları yalnız müfəttiş toplaya bilərsə, təftiş təyin olunmalıdır. Beləliklə, iqtisadi ekspertiza cinayət işinin təhqiqi, yaxud məhkəmə baxışı prosesində xüsusi iqtisadi biliklər tələb edən suallar meydana çıxdıqda, bu sualları ayrı-ayrı prosesual hərəkətlərin icraatında iştiraka cəlb olunan iqtisadçı mütəxəssisin köməyi ilə həll etmək mümkün olmadıqda və iqtisadi ekspertizanın icraatı üçün zəruri faktiki və sənədli məlumatlar mövcud olduqda təyin edilməlidir. Müstəntiq iqtisadi ekspertizanın təyin olunması üçün əsasların mövcudluğunu müəyyən etdikdən və onun icraatı haqqında qərar qəbul etdikdən sonra ekspertizanın təyin olunması vaxtını düzgün müəyyənləşdirməlidir. İqtisadi ekspertizanın təyin olunması vaxtının seçilməsi iqtisadi sahədə cinayətlərin təhqiqi

üçün xüsusi taktiki əhəmiyyətə malikdir. Yalnız işin vaxtında təhqiq olunması deyil, həm də çox vaxt həm də sübuta yetirilməli olan halların tam və hərtərəfli müəyyən olunması bundan asılıdır.

Beləliklə, biz məhkəmə-mühasibat ekspertizası anlayışının, predmetinin və obyektlərinin nə olduğunu araşdırdıq. Ekspertizanın təftişdən fərqlərini qeyd etdik. Eyni zamanda onların təyin olunmasının və keçirilməsinin faktiki və hüquqi əsaslarını araşdırdıq.

SUAL 2. Ayrı-ayrı materialların mühasib–ekspert tərəfindən tədqiq edilməsinin xüsusiyyətləri.

Cinayət-preossesual qanunun tələblərinə əsasən ekspert-mühasibə tanış olmaq üçün cinayət işinin ekspert predmetinə aid olduğu bütün materiallar təqdim edilir. Materialların bir hissəsi ekspertin tədqiqat obyektı olur, digər hissəsi isə ekspertiza keçiriləndə qeydə alınır və rəy tərtib olunduqda nəzərə alınır, onları isə ekspert tədqiq etmir. Birinci qrupa ilkin və yekun mühasibat sənədləri, uçot reqistrləri, hesabatlar; inventarizasiya aktları; operativ və qeyri–rəsmi uçot sənədləri aiddir. Onları şərti olaraq tədqiqin əsas obyektləri adlandırmaq olar. İkinci qrupa 1) sənədli təftişin aktları; 2) digər sahələr üzrə keçirilmiş ekspert rəyləri (texnologiya, xətt və s.). 3) şahid və digər proses iştirakçılarının dindirmə zamanı verdikləri ifadələr aiddir. Göstərilən sənədlərdə olan məlumatlar ekspert üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və rəy tərtib olunanda istifadə edilir. Onlara fakultativ tədqiqat obyektləri deyilir. Bəzi növ tədqiqat obyektləri tərtib edilmə qaydasına, forma və məzmununa görə fərqlənirlər. Buna görə də onların tədqiqi üsulları müxtəlifdir.

İlkin mühasibat sənədləri.

Onlar bilavasitə özlərində təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirirlər (kassa orderi, limit kartası və s.) və onlar uçot reqistrləri ilə birlikdə tədqiqatın əsas obyektləri sayılırlar. Bilavasitə və əsas obyektlər kimi ekspert tərəfindən 1) formasına və 2) məzmununa görə öyrənilir. Sənədlər ayrı-ayrılıqda və məjmu şəklində öyrənilə bilər (xüsusilə bir-biri ilə bağlı sənədlər).

Sənəd ayrılıqda tədqiq olunarkən onun 1) formasında, 2) məntiqində və 3) riyazi hesablamalarda uyğunsuzluqlar aşkar edilə bilər. Məsələn, iki otaqlı mənzildə yaşayan və bağı, həyətyanı sahəsi olmayan şəxsin adına 5 tn. nar təhvil verilməsi yazılmışdırsa, deməli məntiqə görə həmin əməliyyat düzgün deyil.

Bir-biri ilə bağlı sənədlərin məzmunu öyrənilərkən bir sənəddə olan məlumatın o biri sənəddə olması müəyyən edilir. Məsələn, sənədin ayrı-ayrı nüsxələrinin öyrənilməsi zamanı aşkar edilmiş ziddiyyətlər analitik jədvəldə qeyd olunur və həmin jədvəl ekspert rəyinə əlavə edilir və cinayətkarların ifşa edilməsində istifadə edilir (məsələn, "Azəroğlu" firmasının işində, avtobaza, firma sənədlərindəki ziddiyyətlər).

Toplu sənədləri ekspert-mühasib öyrənir və onlarda cinayət xarakterli halların olub-olmamasını müəyyən edir. Ən çox rast gəlinən toplu sənədlərə maddi-məsul şəxslərin hesabatları (kassirin, anbar müdirinin hesabatı və s.) aiddir. Toplu sənədlər ilkin sənədlərin reyestri olduğu üçün onlar birlikdə öyrənilir ki, əgər onların arasında ziddiyyətlər varsa, cinayət faktının olması mövjudluğunu göstərir. Məsələn, maddi-məsul şəxsin hesabatında göstərilən məxarij orderinin mühasibatlıqda olmaması, əməliyyatın saxta olmasını göstərir. Əməliyyatın saxta

olmasını bir-birilə bağlı sənədlərin qarşılıqlı yoxlanması üsulu ilə müəyyən etmək olar.

Ekspert-mühasib tədqiqat zamanı hesabatların formalarını öyrənir (onların düzgün tərtib edilməsini, bir hissədə olan məlumatların o biri hissədə olan məlumatlarla uzlaşmasını və s.)

Tədqiqat zamanı inventarizasiya siyahıları, tutuşdurma jədvəlləri də ekspert mühasibin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ekspertiza keçirərkən operativ uçot sənədləri və maddi-məsul şəxsin qeyri-rəsmi sənədləri də öyrənilməli və istifadə olunmalıdır. Çünki həmin məlumatlar mühasibatlıqda olan jinayət faktlarını təsdiq edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq istintaq və məhkəmə orqanları sahibkarlıq fəaliyyətində olan hərəkətlərə düzgün hüquqi qiymət vermək üçün iqtisadi sahələrdə keçirilmiş ekspertizaların rəylərini qiymətləndirməyi bəjarmalı və jinayətkarın ifşa olunmasında ondan istifadə etməlidir. Bu həm də ona görə lazımdır ki, jinayət hüquq normalarına əsaslanaraq jinayət əməlini düzgün təsvif etmək mümkün olsun. Məsələn, müttəhimin rəhbər olduğu dövrdə müəssisənin nə qədər geniş olmasını, həmin gəlirdən dövlət büdcəsinə verginin düzgün verilməsini, əgər müəssisəyə və dövlətə ziyan vurulmuşsa, onun dəqiq məbləğinmi bilmək üçün ekspert-mühasib aşağıdakı obyektləri öyrənir və jinayət faktlarının olub-olmamasını müəyyən edir:

1. İlk sərənjam sənədlərinin öyrənilməsi;
2. Pul ödəmə sənədləri;
3. Mühasibat uçotu registrləri (jurnal-order, memoral order, baş kitablar, analitik və sintetik hesablar olan digər sənədlər). Siz bu sənədlərin təsnifatını əvvəlki mövzulardan bilərsiniz.
4. Bank hesabından çıxarış və jədvəllər.
5. Hesabatların formasını, dövlət vergi nazirliyinə verilən hesabatları.

Göstərilənlərdən əlavə ekspert-mühasib ayrı-ayrılıqda aşağıda sadalanan sahələri də yoxlayıb qiymət verməli və öz rəyində göstərməlidir.

1. Bank hesablarında və kassada olan pulun dövriyyəsinin analizi;
 - a) pulun daxili dövriyyəsi;
 - b) daxil olan pulun aqibəti;
 - v) alınmış məhsulun dəyərinin ödənilməsi formaları;
 - q) borj alınmış pullar

2. Pulun xərjlənmə əməliyyatının:

- a) mal almaq üçün pulun xərjlənməsi;
- b) görülmüş xidmətlərin ödənilməsi formaları;
- v) kredit fondlarının ödənilməsi;
- q) əlavə dəyər vergisinin ödənilməsi (təqaüd fondu, sığorta)
- e) müəssisə işçilərindən tutulan gəlir vergisi.

3. Ekvivalenttsiz qısa müddətli xərjlər, məsrəflər (sərf edilmələr) və məsrəflər(xərijə qoyma-maddi yardım, mədəniyyət sahəsində yardımlar, xeyriyyəçilik və s.).

4. Vergilər, jərimələr, maliyyə sanksiyaları(bütün vergilər, krediti qaytarmadığı üçün bank faizləri, əsaslı təmir üçün məsrəflər(kredit və borjların qaytarılması ilə əlaqədar xərijələr).

5. Əsaslı təmir üçün məsrəflər və s.

6. Müəssisə və təşkilatların faktiki göstərijilərini yoxlayarkən aşağıdakı tələblərə əməl edilməlidir: iqtisadi analizin nəticəsini ilkin mühasibat uçotunun məlumatlarını və hesabatlarla sənədlərin tutuşdurulması, məhsulun satışı, alınmış mənfəət, balans mənfəəti kimi göstərijilər yoxlanılır.

-satışın göstərijisi barədə hesabatın analizi aparılır;

-satışdan əldə olunmuş mənfəət göstərijisi müəyyən edilir;

-balans mənfəəti, göstərijiləri müəyyən edilir, hesabat və balans məlumatları tutuşdurulur;

Faktiki əməliyyatların və istehsalın nəticələri, ilkin sənədlər, uçotun və hesabatın məlumatları ilə uyğun gəlmirsə, ekspert mühasib aşağıdakı halları yoxlayır:

1.Uçot, nəzarət və hesabatın tərtibi tələblərinə riayət edilməsi məsələləri;

2.Alıjların pulu ödəmə qaydalarına riayət olunması qaydaları;

3.Məsrəflərin və xərijələrin məqsədayönlü istifadə edilməsi;

4.Vergilərin hesablanma və ödəmə qaydalarına riayət olunması və onların ödənilməsi.

Göstərilən sahələri yoxlamaq üçün ekspert sənədli təftiş keçirilməsini müstəntiqdən xahiş edir. Müstəntiqin qərarı ilə təftiş keçirilir. Sənədli təftişin keçirilməsi qaydalarını siz keçmiş mövzudan öyrənmişiniz. Lakin bu mövzumuzda qeyd etmək lazımdır ki, həmin sənədli təftiş keçirən müfəttişə aşağıdakı səlahiyyətlər verilir:

1.Sənədli təftiş aparılan təşkilatın bütün binalarına, anbarlarına və digər mal və pul vəsaitləri olan, saxlama yerlərinə baxış keçirmək;

2.Mənimləmə, israf və vəzifədən sui-istifadə halları aşkar olunarsa, müvafiq orqanlardan ijasə alıb bütün anbarları möhürləmək;

3.Lazım gəldikdə maraqlı doğuran anbarlarda inventarizasiya keçirmək;

4.Təftiş aparılan müəssisənin rəhbərlərindən bütün mühasibat sənədlərinin təqdim edilməsini tələb etmək;

5.Təftiş olunan müəssisənin sənədlərini möhürləmək;

6.Müstəntiqin razılığı ilə müəssisənin sənədlərinin əsllərini götürmək, əvəzinə təsiq edilmiş surətlərini saxlamaq (sənədlərin götürülməsini müfəttiş ikitərəfli aktla sənədləşdirir).

7.Təftiş aparılan müəssisə ilə əlaqədə olan təşkilatda sənədlərin əsli ilə tanış olmaq (lazım gələrsə, onların götürülməsini müstəntiqə məsləhət görmək).

8.Əlaqədar təşkilatlardan sənədlərin təsdiq edilmiş nüsxələrini tələb etmək;

9. Təftiş aparılan müəssisənin rəhbərliyindən ortaya çıxan problemlərin həlli üçün arayışlar tələb etmək, şifahi izahatlar almaq;
10. Keçirilən təftişlə əlaqədar lazımi müəssisə və idarələrə sorğu göndərilib məlumat almaq (məsələn, bank, vergi, müfəttişliyi, gömrük və s.)

Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının məzmunundan asılı olaraq toplanan materialların xüsusiyyətləri . İqtisadi ekspertizaların icraatı üçün materialların düzgün hazırlanması onların tamlığının və lazımi keyfiyyətinin təmin olunmasını ifadə edir. Bu zaman tamlığı toplanan materialların maksimum mümkün həcmnin yığılması ilə qarışdırmaq lazım deyildir, çünki birbaşa aidiyyəti olmayan sənədlərin tədqiqi əsassız surətdə ekspertizanın müddətini uzadır və asanlıqla ekspertin öz səlahiyyətlərini aşmasına gətirib çıxara bilər. Respublika CPM-nin 264-cü maddəsi birbaşa göstərir ki, ekspertin, yaxud ekspert idarəsinin sərəncamına ekspertizanın icraatı üçün materialların verilməsi müstəntiqə həvalə olunmuşdur. Müstəntiq ekspertizanın təyin olunması haqqında qərarda tədqiq edilməli olan obyektləri göstərir, eləcə də tanış olmaq üçün ekspertə təqdim edilən materialları sadalayır. Ədəbiyyatda və təcrübədə çox vaxt toplanıb ekspertin sərəncamına verilməli olan materialların həcmi ilə bağlı suallar yaranır. İqtisadi ekspertizalar üçün materialların hazırlanması öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Bir qayda olaraq, çoxlu miqdarda sənəd toplamaq lazım gəlir, buna görə də nəyinsə unudulması istisna olunmur. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin müəssisələrində uçot və hesabat öz xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bununla əlaqədar hətta mahiyyətə eyni olan təsərrüfat əməliyyatları belə sənədlərdə müxtəlif cür əks etdirilir. Müstəntiq uçot və nəzarətin sahəvi növlərinin spesifikasiyasını bilmədiyindən, iqtisadi ekspertizalae üçün materialların həcmi müəyyən etməkdə də çətinlik çəkir. Buna baxmayaraq, istintaqın düzgün təşkili, müstəntiqin iqtisadiyyatın və iqtisadi ekspertizaların əsas müddəalarını bilməsi tədqiqat üçün materialları düzgün hazırlamağa imkan verir. Müstəntiq materialları hazırlayarkən ondan çıxış etməlidir ki, iqtisadi ekspertizaların predmeti sənədlərdə əks etdirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarıdır. O, müvafiq təsərrüfat əməliyyatlarının "texnoloji sxemi" və bu əməliyyatların sənədlərdə əks etdirilməsi haqqında təsəvvürə malik olmalıdır. Sənədlərin toplanmasına paralel surətdə bu sənədlərdə əks etdirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının reallığının istintaq yoxlaması aparılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, iqtisadi sahədə cinayətlər təsərrüfat uçotunda iz buraxır: uçot göstəricilərinin plan göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, nisbəti, uçotun dəqiqliyi və tamlığı pozulur və s. Q.A.Şumak düzgün

olaraq qeyd edir ki, belə hallarda mütləq müəssisənin fəaliyyətində dəyişikliklər meydana çıxır və qanunauyğun surətdə bu dəyişikliklər uçotda əks olunur. Bununla əlaqədar materialları hazırlayarkən müstəntiq təsərrüfat uçotunun mövcud növlərindən çıxış etməklə sənədlərin əlaqəsi təsbit etməlidir. Buna görə də müstəntiq sənədlərin toplanmasına başlamazdan əvvəl aparılan təhqiqatın aid olduğu təşkilatda maddi sərvətlərin hərəkət qaydasını və sənədlərin dövriyyəsinə öyrənməlidir. İqtisadi ekspertiza üçün materialların müvəffəqiyyətlə hazırlanması yalnız o halda mümkündür ki, müstəntiq tədqiqat obyektini kimi istifadə olunan uçot sənədlərinin təsnifatı ilə tanış olsun. Bu zaman uçot sənədlərində təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilmə spesifikasiyasını da nəzərə almaq zəruridir. Müstəntiq materialları hazırlayarkən həmin təşkilatdakı əvvəlki və sonrakı təsərrüfat əməliyyatların əks etdirən sənədləri (məsələn, işin yerinə yetirilməsi barədə qaiməni, yerinə yetirilmiş işlərin qəbulu, əmək haqqının hesablanması və ödənilməsinə, yaxud həmin təsərrüfat əməliyyatını, məsələn, tədarükçüyə məxaric sənədinin verilməsi, alıcıdan mədaxil sənədinin alınmasını) toplamalıdır. Əlaqəli sənədlərə uçot elementi olmayan sənədlər, məsələn, işə qəbul, məzuniyyətlərin verilməsi haqqında əmrlər, maddi məsuliyyət haqqında müqavilələr aid edilə bilər ki, bunları da toplayıb ekspertə təqdim etmək zəruridir. Cinayətin törədildiyi müəssisədə sənədlərin məhv edildiyi, yaxud saxtalaşdırıldığı hallarda əlaqəli sənədlər xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər müstəntiq, məsələn, bankın kontokorrent çəxarışları daxil olmaqla, bank hesabları, yaxud digər hesablar üzrə hesablaşma sənədlərində qeydlərin məhv edildiyini, yaxud dəyişdirildiyini aşkar edərsə, o, sənədlərin əslini və həmin müəssisənin bank əməliyyatlarının uçot və rəqəmlərini bankdan müsadirə etməlidir. Materialları toplayarkən müstəntiq nəzərə almalıdır ki, təsərrüfat əməliyyatları yalnız uçot sənədlərində əks etdirilməyə bilər. Qeyri-rəsmi, yəni normativ qaydada təsbit olunmuş və mühasibat, operativ (əməliyyat) və statistika uçotundan kənar olan sənədlər də mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər. Adətən, bu sənədlər maddi məsul şəxslər tərəfindən onların özlərinin təşəbbüsü ilə alınan, yaxud verilən əmtəə-maddi sərvətlərə və ya pula görə qarşılıqlı hesablaşmaların qeydinin aparılması üçün tərtib olunur. İqtisadçı-ekspertin tədqiq etməli olduğu sənədlərin toplanması prosessual qaydada təsbit olunmalıdır. Belə təsbit etmə sayəsində gələcəkdə sənədlərin əmələgəlmə mənbəliyinin birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilməsi mümkün olur. Ekspert hansı müəssisədə, hansı şəxsin yanında və hansı sənədlərin aşkara çıxarıldığını bilməlidir. Yalnız bu şərtlə o, sənədlərin tam

toplandığı barədə (məsələn, bütün əlaqəli sənədlərin, xüsusilə digər təşkilatlara qarşılıqlı əlaqəli sənədlərin toplandığı barədə) və müvafiq surətdə müstəntiqi maraqlarından məsələlərə dair rəyin verilməsinin mümkünlüyü haqqında fikir yürütməyə qabildir. Məhz buna görə də ekspertin sərəncamına sənədlərin götürülməsi və onlara baxış protokolları verilməlidir. Əgər iş üzrə təqsirləndirilən şəxs cəlb olunmuşdursa, müstəntiq onu ekspert tərəfindən tədqiq edilməli olan təsərrüfat əməliyyatları haqqında dindirməlidir. Dindirmə protokolu ilə eksperti tanış etmək zəruridir. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxs (maddi məsul şəxs) mühasibat və plan şöbəsi işçiləri, inventarlaşdırma komissiyası üzvləri sırasından olan iş yoldaşlarını dindirməklə təsərrüfat əməliyyatlarının törədilməsi və sənədlərdə rəsmiləşdirilməsi haqqında mühüm məlumatlar ala bilər. Sənədlərdə əks etdirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının aparılmasının reallığı müstəntiq tərəfindən bütün təhqiqatın gedişində yoxlanır. Buna görə də müvafiq məlumatlar ekspertə həm ekspertizanın təyin olunması anında, həm də onun icraatı prosesində təqdim oluna bilər. Beləliklə, iqtisadi ekspertizaların icraatı üçün müstəntiq aşağıdakı materialları toplamalıdır: 1) təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirildiyi planlaşdırma, uçot və hesabat sənədləri; 2) faktiki və sənədli yoxlama sənədləri; 3) təsərrüfat əməliyyatlarının aparılmasının reallığını və plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsini təsdiqləyən sənədlər; 4) işin iqtisadi ekspertizaların predmetinə aid olan digər materialları. Əgər ekspert tərəfindən həll olunmaq üçün qoyulmuş suallar təftiş tərəfindən tədqiq olunmuşdursa, onlara əlavələr; cinayət işi qaldırılana qədər işi təftiş olunmuş şəxslərin izahatları; maddi sərvətlərin hərəkət cədvəlləri; inventarlaşdırma və digər faktiki yoxlama aktları. Bundan başqa, iqtisadçı-ekspertə digər növ ekspertizaların (mühəndis-texniki, mühəndis-tikinti, xəşünaslıq, sənədlərin texniki ekspertizası və s.) qoyulmuş məsələlərin həlli ilə bağlı olan mövcud rəylərini qeyri-rəsmi sənədləri və işin məhkəmə-iqtisadi ekspertizaların tədqiqat predmetinə aid olan digər materiallarını təqdim etmək zəruridir. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində cinayətlərin törədilməsi üsullarının rəngarəngliyi və iqtisadi ekspertizaların həll etdikləri vəzifələr dairəsinin genişliyi iqtisadçı-ekspertin qarşısında qoyulmalı olan bütün məsələləri ifadə etməyə imkan vermir. Yalnız göstərək ki, sualları onların yalnız ayrı-ayrı hallara, məsələn, pul ödəmələrinin ayrı-ayrı növlərinə, ayrı-ayrı adda, yaxud qruplardan olan maddi sərvətlərə, ayrı-ayrı inventarlaşdırma dövrlərinə aid olmaları şəklində konkretləşdirmək lazımdır. Mühasibat ekspertizasının həll etməsi üçün qoyula biləcək tipik sualların təxmini ifadəsini göstərək. Pul

vəsaitinin mədaxilinin, məxaricinin və hesabdən silinməsinin əsaslılığının müəyyənləşdirilməsi zəruri olduqda belə bir sual qoyula bilər: “(Dövrün əvvəlinin və axırının dəqiq tarixlərini göstərməli) dövrü üçün aşağıdakı şəxslərə (soyadlarını göstərməli) əmək haqqının (əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin) hesablanması və ödənilməsi əsaslıdır mı? Əgər əsaslı deyildirsə, kimə və hansı məbləğə əsassız surətdə əmək haqqı hesablanmış və ödənilmişdir?” Maddi sərvətlərin mövcud olub-olmamasının müəyyən edilməsinin zəruriliyi hallarında suallar belə ifadə oluna bilər: “(Dövrün əvvəlinin və axırının dəqiq tarixlərini göstərməli) dövrü üçün zavodun anbarında maddi sərvətlərin (hansılar olduğunu göstərməli) əskikliyi (artıqlığı) mövcuddur mu? Əgər mövcuddursa, hansı dövrdə, hansı məbləğə, hansı maddi sərvətlərin əskikliyi (artıqlığı) əmələ gəlmişdir və o, mühasibat uçotu sənədlərində necə gizlədilmişdir?” Əgər maddi ziyanın məbləğini müəyyən etmək zəruridirsə, belə bir sual qoyula bilər: “2001-ci ilin dekabrında zavodun on keyfiyyətsiz dəzgah buraxmasının və satmasının vurduğu maddi ziyanın məbləği nə qədərdir?” Mühasibat uçotunun düzgün aparılmasının və nəzarətin düzgün təşkilinin müəyyən edilməsi zəruri olduqda mühasibat uçotunun həll etməsi üçün belə suallar qoyula bilər: “(Dövrün əvvəlinin və axırının dəqiq tarixlərini göstərməli) dövrü üçün əmtəə-maddi sərvətlərin (hansılar olduğunu göstərməli) əskikliyinə əmələ gəlməsinə mühasibat uçotunun və nəzarətin təşkilinin hansı çatışmazlıqları səbəb olmuşdur, yaxud səbəb ola bilərdi?”, “(Dövrün əvvəlinin və axırının dəqiq tarixlərini göstərməli) dövrü üçün vəzifəli şəxslərdən kim mağazada əmtəə-maddi sərvətlərin uçotunun və onlara nəzarətin düzgün aparılmasını təmin etməyə borclu idi?”. Əmtəə-maddi sərvətlərin, yaxud pul vəsaitinin əskikliyinə görə məsul şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsinin zəruri olduğu hallarda mühasib-ekspertin qarşısında belə bir sual qoyula bilər: “(Dövrün əvvəlinin və axırının dəqiq tarixlərini göstərməli) dövrü üçün ərzaq anbarında maddi sərvətlər kimin maddi məsuliyyəti altında olmuşdur?”. Maliyyə-kredit ekspertizası təyin olunduqda və maliyyə planının göstəricilərinin tərtib edilməsinin əsaslılığının müəyyən edilməsi zəruri olduqda maliyyəçi-ekspert tərəfindən həll edilməsi üçün belə bir sual qoyula bilər: “Müvafiq ilin rübü üçün fabrikdə məmulatların dövriyyəsi vergisi üzrə dövlət büdcəsinə ödəmələrin plan məbləği əsaslı surətdə müəyyən edilmişdir mi?”. Maliyyə-kredit ekspertizasının qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər: “Göstərilmiş il üçün zavod üzrə maliyyə planında balans mənfəətinin məbləği əsaslı surətdə müəyyən edilmişdir mi?”; “Göstərilən il müəssisədə maddi həvəsləndirmə

fondunun plan məbləği düzgün müəyyən olunmuşdurmu?”. Pul fondlarının və kreditlərin xərclənməsinin (sərfinin) və istifadəsinin əsaslılığının müəyyən edilməsi zəruri olduqda maliyyəçi-ekspert tərəfinən həll edilməsi üçün belə suallar qoyula bilər: “Notariat hərəkətlərə görə hansı məbləğdə dövlət rüsumu mədaxil edilmiş və dövlət büdcəsinə keçirilməmişdir?”; “Məhsulun 119 qaytarılmasına görə iddialar üzrə zavodun hesablaşma hesabından aksept ödəmə tapşırıqlarına görə əsassız surətdə hansı məbləğdə vəsait silinmişdir?”; “İstismarda olan əsas vəsaitlər üzrə aşınmanın məbləği düzgün hesablanmışdır?”. Əməyin iqtisadiyyatı ekspertizası təyin olunduqda və əmək məhsuldarlığının artımının müəyyən edilməsi zəruri olduqda ekspertizanın həll etməsi üçün aşağıdakı suallar qoyula bilər: “Göstərilən ilin 2-ci rübündə zavodda əmək məhsuldarlığının artımı üzrə planda düzəliş aparılarkən normativ aktların tələblərinə riayət olunmuşdurmu?”; “Göstərilən ilin 4-cü rübü üçün tikinti-quraşdırma işlərində məşğul olan bir işçi üçün görülmüş iş nə qədərdir?”. İqtisadi göstəricilərin yerinə yetirilməsinin və onların hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinin müəyyən edilməsinin zəruriliyi hallarında aşağıdakı suallar qoyula bilər: “İnşaat-texniki ekspertizanın məlumatları nəzərə alınmaqla işlərin yerinə yetirilməsinin və onların yerinə yetirilməsi haqqında məlumatların hesabatlarda əks etdirilməsinin düzgünlüyü hansı səviyyədədir?”; “Konkret məbləğ əmtəə məhsullarının satışı planının yerinə yetirilməsinə əsaslı surətdə daxil edilmişdirmi və bununla əlaqədar müəssisə tərəfindən göstərilən il üzrə məhsul satışı planının yerinə yetirilməsi hansı səviyyədədir?”. Əgər onların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatda pozuntuları müəyyən etmək zəruridirsə, belə suallar qoyula bilər: “Göstərilən il üçün müəssisə tərəfindən işlərin yerinə yetirilməsi və əmtəə məhsulunun satışı haqqında hesabatların tərtib edilməsi zamanı normativ sənədlərin tələblərinin hansı pozuntularına yol verilmişdir?”; müəssisənin hansı vəzifəli şəxsləri hesabatların düzgün tərtib olunmasını təmin etməli idi?”. Kompleks iqtisadi ekspertizalar daha çox mənfəət planının yerinə yetirilməsinin, eləcə də mükafat hesablanmasının və ödənilməsinin əsaslılığının müəyyən edilməsi üçün aparılır. Kompleks plan-iqtisadi mühasibat ekspertizasının qarşısında belə bir sual qoyula bilər: “Göstərilən ilin 4-cü rübündə iş planının yerinə yetirilməsinə görə mükafatların hesablanması və ödənilməsi düzgün aparılmışdır?”. Müstəntiq tədqiq edilməli olan materialları topladıqdan sonra CPM-nin 264- cü maddəsinə müvafiq surətdə iqtisadi ekspertizanın təyin edilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Qərarın təsviri hissəsində ekspertizanın təyin olunmasının səbəbləri və

əsasları, yəni iqtisadi tədqiqata tələbat doğurmuş hallar qısaca təsvi olunur. Bununla əlaqədar belə hallar sırasında yalnız iş üzrə müəyyən edilmiş faktlar deyil, həm də müəyyən edilməli olan faktların göstərilməsinin zəruriliyi aşkardır. Tədqiqat göstərmişdir ki, müstəntiqlər, hakimlər heç də həmişə qərarlarda iqtisadi ekspertizaların təyin olunmasının əsasını əks etdirmirlər. Bu, yalnız ekspertizanın icraatını çətinləşdirməklə qalmayıb, həm də müstəntiqin onun qarşısında qoyduğu məsələlərin tədqiqində ekspertin, yaxud ekspert idarəsinin sərəncamına hansı materialların təqdim olunduğu göstərsin. Təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, müstəntiqlər mox vaxt bu tələbi pozur. Belə təcrübə təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını pozur, çünki ekspertin sərəncamın məhz hansı sənədlərin təqdim olunduğu ona məlum deyildir. Ekspert özü də tədqiqata başlayarkən müstəntiqin hansı materialları topladığını və onların tədqiqatın aparılması və qərarla təsbit olunmuş suallara cavab verilməsi üçün kifayət edib-etmədiyini bilmir. İş üzrə sübuta yetirilməli olan halların müəyyən edilməsi üçün iqtisadi ekspertizaların imkanlarından səmərəli istifadə bir çox cəhətdən ekspert qarşısında sualların düzgün qoyulmasından asılıdır. Düzgünlüyün əldə edilməsi üçün prosesual və taktiki xarakterli müəyyən ümumi qaydalara riayət edilməsi tələb olunur. Bu suallar iqtisadçı-ekspertin səlahiyyətinə aid olmalı, təhqiq olunan işin materiallarından irəli gəlməli və onun düzgün həlli üçün ihımiyyətə malik olmalı, ekspertə təqdim olunmuş materialların əsasında cavab almağa imkan verməli, kriminalistikanın və iqtisadi ekspertizanın müasir vəziyyətindən və hal-hazırda onun sərəncamında olan tədqiqat metodlarından çıxış etməli, dəqiq, aydın və savadlı ifadə olunmalı, bununla da sualların yanlış şərhini istisna etməli, ciddi məntiqi ardıcılıqla açıqlanmalıdır. Zərurət yarandıqda institutun mütəxəssisləri müstəntiqə ekspertiza üçün sənədlərin götürülməsində yardım göstərirlər. Belə təcrübə öxünü tamamilə doğrultmuşdur, çünki ekspert idarəsi hansı ekspertizaların təyin olunacağını əvvəlcədən bilir və öz işini planlaşdırır. Müstəntiqlər ekspertizaları daha operativ şəkildə təyin edir, iqtisadçı-ekspertlər isə onları vaxtında həyata keçirirlər.

SUAL 3. Ekspertizanın təyin edilməsi, keçirilməsi və ekspert rəyinin sübut etmə prosesində rolu.

Cinayət işinin istintaqı zamanı və məhkəmə prosesində mühasibat sənədləri və onlarda olan məlumat sübut növü kimi istifadə oluna bilər. Müəssisənin qeyri-normal təsərrüfat fəaliyyəti olan məlumatlar tez-tez sübut növü kimi istifadə olunur. Belə ki, maddi-məsul şəxsin öhdəsində olan malın çatışmamazlığı, hesablarda əməliyyatların düzgün və dolay yollarla mühasibat uçotunda və hesablarda öz əksini tapır. Məsələn, əgər texnoloci proses pozuntusu, istehsal olunan məhsulun tam mədaxil olunmaması, əksikliyin və artıqlığın yaranmasına səbəb olmur, lakin belə faktlar mühasibat uçotu və əməliyyat sənədləri arasında ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır və ya istehsal olunmuş məhsulun uçotu və naryadlarla əmək haqqı verilməsi sənədləri arasında ziddiyyətlər yaranır. İstintaq zamanı və məhkəmə prosesində belə faktların mövqud olmasını müfəttiş təsdiq edir, məhz belə şəraitlərdə məhkəmə-mühasibat ekspertizasının təyin olunmasına əsaslar aşağıdakılardır:

1. Təqsirləndirilənin sənədli təftiş ilə razı olmaması və faktın yoxlanılması üçün xüsusi biliyə malik olan mütəxəssisin rəyi lazımdırsa. Məsələn, müfəttiş tərəfindən təqsirləndirilənin təqdim etdiyi sənədlərin qəbul edilməməsi, yoxlama zamanı düzgün üsulların tətbiq edilməməsi, əməliyyatların analizinin tam aparılmaması kimi hallar təqsirləndirilən şəxsin etirazına gətirib çıxarır. Təqsirləndirilənin etirazının əsaslılığını müstəntiq və məhkəmə yoxlamalıdır.

2. Müstəntiq tərəfindən təyin edilib keçirilmiş sənədli təftişin rəyi və digər materiallar arasında ziddiyyətlər olarsa (təqsirləndirilən buna etiraz etməsə), əgər belə ziddiyyətləri xüsusi bilik tətbiq etmədən aradan qaldırmaq mümkün deyilsə. Məsələn, istintaq zamanı mənimsəmə faktları olması müəyyən edilib, lakin keçirilmiş təftiş nəticəsində çatışmazlıqlar aşkar edilməyib.

Əgər rəy arasında ziddiyyət yoxsa, sənədli təftişin rəyini təsdiq etmək üçün məhkəmə-mühasibat ekspertizasının keçirilməsi vəzifə deyil.

Çünki müstəntiq və məhkəmə, ekspert qarşısında hansı məsələlərin qoyulmasını müəyyən edə bilməyəcək. Ekspert-mühasib qarşısında dəqiq suallar qoyulmazsa, o, dərin analiz apara bilməyəcək və müfəttişin rəyini təsdiq edəcək.

Çox hallarda məhkəmə-mühasibat ekspertizası iş üzrə şahid və təqsirləndirilənlərin ifadələrinin təsdiq edilməsi məqsədi ilə təyin olunur və keçirilir. Həmçinin digər ekspertlər tərəfindən verilmiş rəylərin təsdiqi üçün mühasibat ekspertizası keçirilir (məsələn, texnoloci, xətşünaslıq və s.)

Bütün hallarda məhkəmə mühasibat ekspertizasının predmeti digər sübutların uçot sənədləri ilə təsdiq edilməsi olacaqdır. Ekspert-mühasibin tədqiq obyektini şahid və təqsirləndirilənlərin ifadələri, ekspertlərin rəyləri deyil, mühasibat sənədlərində olan uçot və hesabat

sənədlərinə aid olan uçot və hesabat məlumatları olacaq. Belə məlumatları xüsusi üsullar tətbiq edib, tədqiqat apararaq mühasib-ekspert axtardığı faktların olub-olmamasını müəyyən edir, məlumatları qruplaşdırır. Müəyyən etdiyi əlamətlərin analizini aparıb öz rəyini verir.

Ekspert-mühasib qarşısında qoyulmuş suallar konkret jinayət işinin istintaqı ilə əlaqədar olduğundan onların özünə məxsus xüsusiyyətləri var. Ona görə də suallar onun səlahiyyətinə aid olmalıdır.

Ekspertə təqdim edilən materiallar da jinayət işinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Dövlət və ictimai əmlakın mənimsənilməsi faktları ilə əlaqədar keçirilən ekspertizalar üzrə çatışmazlıqlar(əksiklik) faktı barəsində bütün sənədlər təqdim edilməlidir (sənədli təftiş aktı, yoxlanma dövrünün əvvəlindən axırınadək inventarizasiya aktları, tutuşdurma jədvəlləri, maddi-məsul şəxslərin jədvəlləri, baş mühasibin rəyi və s.). Mənimsəmə faktlarını gizlətmək üçün tərtib edilmiş saxta sənədlər, onların saxtılığını təsdiq edən uçot sənədləri də jinayət işinin materialları ilə ekspertə təqdim olunmalıdır. Bundan əlavə maddi-məsul şəxslərin, hesab işləri ilə məşğul olan mühasiblərin, inventarizasiya aktını imza edən komissiya üzvlərinin törədilmiş jinayət faktına münasibəti ilə əlaqədar dindirilmə protokolları da ekspertə təqdim olunmalıdır, çünki onlar da ekspertizanın predmetidir.

Ekspertiza keçirilməsi üçün digər mütəxəssislərin tədqiqi və rəyləri lazımdırsa, onlar əvvəljədən alınmalıdır. Məsələn, sənədlərin texniki tədqiqatı, tikinti işlərində nəzarət ölçmələri, texnologi ekspertizaları və s.).

Mühasib ekspertizanın keçirilməsi üçün materialları müstəntiq özü seçir. Məsələn, axtarış və götürmə istintaq hərəkətləri nəticəsində götürülmüş sənədləri, lazım gəldikdə müstəqil digər təşkilat və müəssisələrdən də müvafiq sənədləri tələb edir.

Çox epizodlu jinayət işləri üzrə müstəntiq daimi iqtisadi sahədə jinayətlərə qarşı mübarizə bürosunun əməkdaşları, Vergilər nazirliyinin əməkdaşları ilə sıx əlaqədə olmalıdır(maddi-məsul şəxslərin qaralama yazılarının götürülməsi və s.)

Mənimsəmə faktlarının və digər vəzifədən sui-istifadə faktlarının açılması üçün mühasibat ekspertizasının keçirilməsi vaxtının müəyyən edilməsi də böyük rol oynayır.

Doğrudur, bu, təxirəsalınmaz istintaq hərəkəti deyil. Göstərilən ekspertizanın keçirilməsindən əvvəl müstəntiq digər sübutları və iş materiallarını öyrənir, lakin müstəntiq ekspertizanın təyini və keçirilməsini əsassız ləngitməməlidir, çünki ekspertizanın keçirilməsi çox vaxt tələb edir və ona görə də istintaqın müddəti uzanır. Göstərilənlərdən əlavə, ekspertiza keçirildikdən sonra, onun rəyi ətrafında müstəntiq bir sıra istintaq hərəkətlərini həyata keçirməlidir.

Məhkəmə, mühasibat ekspertizasının keçirilməsini labüd bildikdə, müstəntiq bu barədə qərar çıxarır. Jinayət prosesindən bildiyimiz kimi qərarda qısa olaraq işin məzmunu, ekspertizanın keçirilməsi üçün faktiki əsas, ekspert qarşısında qoyulan suallar göstərilir.

İstintaqı aparılan jinayət işlərinin rəngarəngliyi və müxtəlifliyi ekspert-mühasib qarşısında qoyulan bütün sualları sadalamağa imkan vermir. Çünki sualları formalaşdırmaq üçün jinayət işinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Lakin, ekspert-mühasib qarşısında qoyulan sualları formalaşdırmaq üçün ümumi tələblər mövjudur. Məsələn, suallar ekspert-mühasibin səlahiyyətindən kənara çıxmamalıdır və digər sahələr üzrə tədqiqatın aparılmasına, sənədli təftişin keçirilməsi ilə əlaqədar sualların qoyulmasına yol verilmir. (Məsələn, əmtəəşünas, iqtisadçı, təmir və tikinti işlərində nəzarət ölçülərinin aparılması və s.). Geniş yayılmış sənədlərdən biri ekspert qarşısında müstəntiq və məhkəmə səlahiyyətinə aid sualların qoyulmasıdır. (Bu barədə Elmi Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri institutunun təlimatlarını göstərmək). Məsələn, jinayət hərəkətinin subyektiv tərəfinin müəyyən edilməsi, yəni ona hüquqi qiymətin verilməsi kimi sualları qoymaq olmaz.

Ekspert-mühasib qarşısında elə suallar qoymaq lazımdır ki, onların həlli üçün bu sahədə xüsusi bilik lazım olsun. Məsələn, sadə riyazi hesablamalar aparmaq üçün, hər hansı bir təsərrüfat əməliyyatının mühasibat hesablarında düzgün əks etdirilib-etdirilməməsini araşdırmaq kimi sualları qoymaq qəti qadağandır.

Çox və mürəkkəb sualların qoyulması da məqsədə müvafiq deyil. Məsələn, təqsirləndirilən sənədli təftişlə müəyyən edilən mənimsənilmiş əmlakın məbləği ilə razı deyilsə, ekspert qarşısında hər bir əməliyyatın yoxlanılması barəsində 10-15 sual qoymaq lazım deyil. Təftiş keçirən müfəttiş rəyində göstərilən məbləğin jinayət işi materialları ilə uyğun gəlib-gəlməməsi sualını qoymaq kifayətdir.

Ekspertiza təyin olunarkən müstəntiq təqsirləndiriləni qərarla tanış etməyə borjlıdur. Bu, prosesual hərəkətin təmin edilməsi məsələsini həll edir. Belə ki, bizim ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi məsələsində məhz hər bir vətəndaşın hüququnun qorunması məsələləri ön planda dururdu. Təqsirləndirilən şəxs ekspertizanın təyin olunması barədə qərarla tanış olarkən, aşağıdakı hüquqlara malikdir:

1. Ekspert-mühasibdən imtina etmək;
2. Özünün göstərdiyi eksperti işə jəlb etmək;
3. Ekspert qarşısında digər suallar qoymaq;
4. Əlavə sənədlər təqdim etmək və s. (çoban, çomaq və qeydlər misalı).

Müttəhimin vəsadətləri ekspertiza təyin edilərkən nəzərə alınır, əgər rədd edilərsə, bu barədə müstəntiq tərəfindən qərar qəbul edilir və müttəhimə elan edilir.

Ekspertiza təyin olunması barəsində qərar müstəntiq tərəfindən müvafiq mühasibat ekspertizası idarəsinə göndərildikdən sonra həmin idarənin rəhbərliyi istintaq orqanına mühasib-ekspert göndərir. Bu zaman ekspertə təyin edilmiş formada tapşırıq verilir. Həmin tapşırıq mühasib-ekspert tərəfindən müstəntiqə təqdim edilir, o isə öz növbəsində təqsirləndiriləni ekspertizanı kimin aparacağı ilə tanış edir və

ekspertdən müttəhimin imtina etməsi üçün səbəb olub-olmadığını öyrənir.

Mühasibat ekspertizası bilavasitə ekspertiza müəssisəsinin özündə də keçirilə bilər. Belə hallarda müstəntiq ekspertiza keçirilməsi barəsində qərarla birlikdə tədqiq olunmalı olan bütün materialları da həmin müəssisəyə göndərir.

Araşdırmanın ilkin mərhələsində mühasibat ekspertizasının keçirilməsi.

Mühasibat ekspertizasını həyata keçirən ekspertin işini üç əsas mərhələyə bölmək olar: işin materialları ilə qabaqcadan tanışlıq, işin materiallarının tədqiqi və qoyulmuş sualların həlli; ekspert rəyinin tərtib edilərək müstəntiqə təqdim olunması.

Birinci mərhələdə ekspert mühasibat ekspertizasının keçirilməsinin mümkünlüyünü təyin etməlidir. Müstəntiq ekspertiza keçirilməsi üçün lazım olan işin bütün materiallarını ekspertə təqdim edir. Eksperti onun cavab verməli olduğu suallara aidiyyəti olmayan digər materiallarla, məsələn, təqsirləndirilən şəxsin keçirdiyi həyat tərzi barəsində şahid ifadələri ilə tanış etmək məqsədə uyğun deyil.

İşin materialları ilə tanış olduqdan sonra ekspert bir sıra hallarda JPM-nin bəndinə uyğun olaraq rəy verilməsinin qeyri-mümkünlüyü barədə yazılı şəkildə müstəntiqi xəbərdar edir. Bu aşağıdakı hallarda baş verir:

1. Müstəntiqin ekspert qarşısına qoyduğu suallar onun səlahiyyətinə aid deyil, yaxud bunun üçün xüsusi bilik tələb olunmur.

Sualların qeyri-dəqiqliyi rəy verilməsindən imtina etməyə əsas ola bilməz. Belə hallarda mühasib-ekspert müstəntiqə sualların düzgün tərtib edilməsində kömək etməlidir.

2. Mühasibat ekspertizası keçirilməzdən əvvəl çox böyük həjmlə hazırlıq işləri həyata keçirilməlidir: xətt ekspertizası, texniki, tikinti və s. ekspertizalar keçirilməli, sənədlərin inventarizasiyası aparılmalı, qeydiyyat bərpa edilməli, həmçinin başqa şəhər və ya vilayətlərdən uçot sənədləri tələb edilməlidir.

3. Qoyulmuş sualların həlli üçün tələb olunan sənədlər məhv edilmiş və ya o qədər səhlənkar şəkildə tərtib edilmiş ki, onları mühasibat ekspertizası keçirilməçi üçün əsas hesab etmək olmaz.

Mühasib ekspert rəy verə bilməməsinin səbəblərini təyin edib göstərməlidir. Rəy verilməsinin qeyri-mümkünlüyü barəsində yazılı məlumatda həmçinin mühasibat ekspertizası keçirilməsi üçün əlavə hansı sənədlərin lazım olduğu göstərilməlidir.

Mühasib ekspert materiallarla tanış olarkən bəzən elə hallara fikir verə bilər ki, onlar müstəntiqin gözündən yayınmış olsun və onların həlli üçün xüsusi bilik tələb edilsin. Belə hallarda mühasib ekspert müstəntiqə bu barədə xəbər verməlidir ki, o da öz növbəsində əlavə suallar qoya bilsin.

Mühasib ekspert qoyulan sualların həllini mümkün sayarsa, ekspertiza keçirilməsi üçün lazım olan vaxtı hesablayaraq jədvəl tutur. Jədvəl müstəntiqlə razılaşıdırılaraq ekspertiza şöbəsinin rəisi tərəfindən təsdiq edilir.

İlkin istintaqda keçirilən ekspertizanın sonrakı mərhələsi mühasib-ekspertin iş planının tərtib edilməsindən başlanır. Planlaşdırma çox böyük təşkilatı rol oynayır – o əməyin sərf edilməsini ixtisar edir.

Mühasibat ekspertizası müstəntiqin işlədiyi xidməti otaqda keçirilir. Öz işinin bir hissəsini müstəntiqin ijasəsi ilə tədqiq olunan obyektə əlaqəsi olan müəssisələrdə də keçirə bilər.

Müstəntiq iş planını mühasib ekspertin iş planı ilə uyğunlaşdırmalı və ekspertin işi ilə paralel olaraq hansı istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü aydınlaşdırmalıdır. Xüsusi bilik tələb olunan bir sıra istintaq hərəkətlərində mühasib ekspertin də iştirak etməsi məqsədə uyğundur. Məsələn, uçot məsələləri ilə əlaqədar təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı, hesablama işlərinin-şahidlərin dindirilməsində, uçot sənədlərinin axtarışı zamanı iş üçün əhəmiyyətli ola biləcək sənədlərin tapılmasının mümkünlüyü ehtimalı olduqda və s.

Məhkəmə –mühasibat ekspertizasının rəyi.

Mühasib ekspert keçirdiyi tədqiqatın nəticəsində yazılı olaraq rəy hazırlayır. Həmin rəy sübut mənbəyi hesab edilir: orada iş üçün əhəmiyyətli olan faktiki məlumatlar əks etdirilir. Mühasib-ekspert istintaq materiallarının tədqiqi nəticəsində yeni məlumatlar üzə çıxarır (məbləğin çatışmaması barədə müfəttişin çıxardığı nəticənin düzgünlüyü haqqında, maddi-qiymətli əşyaların əksikliyinə aktın tərtib olunmasından əvvəl yaranması haqqında və s.)

Mühasib ekspertin rəyi üç hissədən ibarət olur: giriş, tədqiqat hissəsi və nəticə.

Giriş hissəsində ekspertizanın keçirilməsi üçün əsaslar şərh olunur, ekspertin qarşısına qoyulan suallar, eksperte təqdim edilmiş materiallar göstərilir, mühasibat ekspertizasının kim tərəfindən keçirildiyi (fəsiləsi, adı, atasının adı, təhsili, ixtisası, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və rütbəsi) göstərilir.

Tədqiqat hissəsində aşağıdakılar göstərilir:

1. Ekspert tədqiqatının prosesi, onun nəticələri;
2. Təyin edilmiş faktların elmi əsaslandırılması;
3. Məhkəmə mühasibatı ekspertizasının keçirilmə üsulları;
4. Tədqiqat prosesi hər bir sual üzrə ayrıca şərh edilir;
5. Şərh ilkin faktiki materiallardan başlanır (təftiş materialları, uçot məlumatları və s.).

Daha sonra tədqiq olunan obyektin xarakteristikası verilir, tədqiqat üsulları göstərilir. Üzə çıxarılan faktlar təhlil olunaraq qruplaşdırılır. Bu zaman məhkəmə-mühasibat ekspertizasının işləyib hazırladığı və həmin

faktların əsasında duran nəzəriyyəsini şərh etmək. Ekspert rəyinin həmin hissəsində qoyulan sualların hər birinə geniş cavab verilir.

Rəyin sonunju hissəsində mühasib ekspert tərəfindən əvvəlki hissədə suallara verilən cavablar qısa şəkildə təkrar olunur.

Rəyə çox vaxt ekspert tərəfindən tərtib edilən müxtəlif jədvəllər, hesablamlar əlavə edilir. Bunlar çox vaxt tədqiq olunmuş faktların təhlili və qruplaşdırılması zamanı tələb olunur. Bir sıra əlavələr ayrı-ayrı nəticələrin konkretləşdirilməsi və açılması üçün tələb olunur. Məsələn, ümumi dəymiş ziyanın açılması üçün ekspert, maddi-qiymətli materialların əsassız olaraq silinməi faktlarını sadalayır.

Məhkəmə mühasibatı ekspert rəyini məhkəmə mühasibatı ekspertizası şöbəsinin rəisi yoxlayır. O, ekspertizanı təyin etmiş orqana rəyin bu və ya digər metodiki xarakterli çatışmazlıqlarını göstərə bilər. Lakin müstəntiqin özü də ekspertin rəyini öyrənməli və onun qarşıya qoyduğu tələblərə nə dərəcədə cavab verdiyini aydınlaşdırmalıdır. Rəy aydın, tam, əsaslandırılmış və düzgün olmalıdır.

Məhkəmə ekspertizası nəinki müəyyən faktları göstərməli, həm də jinayət prosesinin bütün iştirakçılarna aydın olması üçün həmin faktları şərh etməlidir.

Məhkəmə mühasibatı ekspertinin rəyi qoyulan bütün suallara tam və əhatəli cavab verdikdə qənaətbəxş sayıla bilər. Ekspert onun qarşısına qoyulmuş hər bir suala əsaslandırılmış cavab verməlidir. Ekspertin cavabları (yəni nəticələri) dəqiq olmalı, heç bir fərziyyəyə əsaslanmamalıdır. Mühasib ekspert yarımçıq və ya təxmini nəticələrə əsaslanmamalıdır. Məsələn, rəyde "çatışmazlıq" yəqin ki, yanvarın 1-dək əmələ gəlmişdir", "çatışmazlıq nəticəsində vurulan ziyan təxmini 15 min dollar təşkil edir" və s. ifadələri yolverilməzdir. Mühasib ekspert bütün uçot sənədlərini və həll edilməli məsələlərə aidiyyəti olan bütün digər tədqiqat obyektlərini mühasibat ekspertizası nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı nəzəriyyələr və yoxlama metodlarından istifadə etməklə öyrənməlidir.

Müstəntiq mühasib eksperti onun verdiyi rəyə aid olan hər hansı məsələni aydınlaşdırmaq üçün dindirə bilər. Rəy kifayət qədər tam olmadıqda və qoyulan suallara cavab verilmədikdə əlavə ekspertiza təyin edilə bilər.

Beləliklə, əgər tədqiqatın tam aparılmadığı aşkar edilərsə, əlavə ekspertiza təyin edilir. Bu zaman əgər ekspertizanın tam aparılmamasına səbəb tədqiqat üçün gərəkli olan əlavə sənədlərin təqdim edilməməsi olmuşdursa və ekspertin günahı üzündən baş verməmişdirsə, əlavə ekspertiza yenidən həmin mühasib-ekspertə həvalə edilə bilər. Lakin ekspertiza rəyinin tam olmaması mühasib ekspertin savadsızlığı, onun qeyri-obyektivliyi və ya hər hansı digər səbəbdən olduğu aşkar edilmişsə, təkrar ekspertiza digər ekspertə tapşırılır.

Əlavə ekspertizanın təyin edilməsi adətən istintaqın müddətinin uzanmasına gətirib çıxarır. Buna görə də yalnız istisna hallarda, həll

edilməmiş sualları digər üsullarla aydınlaşdırmaq mümkün olmadıqda əlavə ekspertizaya mürəjət etmək lazımdır.

Məhkəmə-mühasibat ekspertinin rəyinin aşağıdakı hallarda əsaslı saymaq olar:

1.Rəy sənədlərlə əsaslandırılmalıdır, yəni bütün nəticələr jinayət işinin səhifələri göstərilməklə sənədlərə və başqa materiallara əsaslanır. Belə əsaslandırılmalar ekspertin nəticəsinin düzgünlüyünün müstəntiq və hakim tərəfindən yoxlanılmasına kömək edir. Kifayət qədər hər hansı sənəd olmadan və ya sənədlərin olduğu halda onlara əsaslanmadan ekspert tərəfindən verilmiş qəti rəy əsaslı sayıla bilməz.

2.Ekspertin verdiyi hər bir rəy mühasibat uçotu nöqtəyi-nəzərindən elmi şəkildə əsaslandırılmalı və təsərrüfat fəaliyyəti təhlil edilməlidir. Mühasib ekspert müstəntiqin və ya başqa sahənin ekspertinin səlahiyyətinə aid olan məsələlərə müdaxilə etməməlidir. Belə ki, mühasib ekspert oxşar xətləri aşkar edərsə, xətt ekspertizasının rəyi olmadan öz nəticəsində buna istinad edə bilməz.

Ekspertin rəyinin doğruluğuna müstəntiq tərəfindən aşağıdakı hallar aşkar edilərkən şübhə yarana bilər:

1.Daxili ziddiyyətlər, məsələn, rəyin tədqiqat hissəsində dəymiş ziyanın bir məbləğ, nəticə hissəsində digər məbləğ göstərilərsə, tədqiqat hissəsində inventarizasiyanın keçirilməsi bir tarixdə, nəticə hissəsində başqa tarixdə göstərilərsə və s. Belə ziddiyyətlər çox vaxt texniki səhv sayılır və ekspertin dindirilməsindən sonra şübhələr aradan qalxır.

Ekspertin buraxdığı metodik səhvlər nəticəsində yaranmış daxili ziddiyyətləri aşkar etmək daha çətinidir. Lakin, təjribə göstərir ki, ekspertin rəyini diqqətlə nəzərdən keçirən müstəntiq nəinki həmin səhvləri aşkar edir, hətta onların yaranması səbəblərini də aydınlaşdırma bilər. Bəzi hallarda metodiki səhvlər tədqiqatın nəticələrinin ekspert tərəfindən düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsində, digər hallarda isə mühasib ekspertin eyni bir hesablamada müxəlif göstərişlərin birləşdirilməsi, dəymiş ziyanla vurulmuş zərərin nəticələrinin jəmlənməsi və s. hallar nəticəsində baş verir.

2.Mühasib ekspertin çıxartdığı nəticə ilə işin materialları arasında heç nə ilə əsaslandırılmayan ziddiyyətin olması. Xüsusi ilə mühasib ekspert tərəfindən nəzərə alınmış və ekspertin çıxartdığı nəticə arasında ziddiyyətin olması yolverilməzdir.

Metodiki səhvlər və ya əsassız ziddiyyətlər mühasib ekspertin ixtisas səviyyəsinin aşağı olmasını və ya onun işə qeyri-obyektiv yanaşmasını göstərir. Ekspertin nəticəsi əsassız olduqda və ya onun doğruluğuna şübhə yarandıqda təkrar ekspertiza təyin edilir.

Təkrar ekspertiza həm müstəntiqin, həm də təqsirləndirilənin vəsatəti əsasında təyin edilə bilər.

Ekspertin rəyi ilkin istintaqın gedişində yoxlanılır.Yoxlamanın nəticələrini, həmçinin digər dəlil-sübutları nəzərə almaqla müstəntiq ekspertin çıxartdığı nəticəni qiymətləndirir.

Ekspertin nətiyyəsi müstəntiq üçün vajib şərt sayılmır, lakin o, özünün həmin nətiyyə ilə razılaşmadığını ittihamnamədə və ya işin xətm olunması barəsindəki qərarda göstərməlidir. Müstəntiq bu zaman ekspertin rəyi ilə işin digər materialları arasındakı ziddiyyəti göstərməli, həmçinin yaranmış uyğunsuzluğun səbəblərini açıqlamalıdır.

Əgər təkrar ekspertiza keçirilmiş və müstəntiq həmin nətiyyə ilə razılaşmışdırsa belə, əvvəlki ekspertizanın rəyi işin materialları arasında saxlanılmalıdır, belə ki, yığılmış materiallar əsasında axırncı qiymət məhkəmə tərəfindən verilir.

Hüquq ədəbiyyatında mühasibat və plan-iqtisadi ekspertizanın rəyinin qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri işıqlandırılsa da, bu problem yeni tədqiqatlar tələb edir. Müstəntiq (məhkəmə) tərəfindən iqtisadçı-ekspertin rəyi qiymətləndirilərkən aşağıdakı amillər mühüm əhəmiyyətə malikdir: müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmada, maliyyələşdirmədə, uçot və hesabatın aparılmasında mühüm fərqləri şərtləndirən rəngarəngliyi; iqtisadçı-ekspertin digər növ ekspertizaların rəylərindən istifadə etməsinin zəruriliyi; ekspert tədqiqatının böyük sayda sənədləri əhatə etməsi. Ekspertin rəyinin qiymətləndirilməsi onun məqbulluğunun, aidiyyətliliyinin, dürüstlüyünün və sübutetmə əhəmiyyətinin müəyyən olunmasını ehtiva edir. İqtisadçı-ekspertin rəyinin məqbulluğu lazımi ekspertiza subyektinin mövcudluğunu, onun təyin olunmasının və aparılmasının prosessual qaydasında riayət olunmasını nəzərdə tutur. Rəyi qiymətləndirilərkən, ilk növbədə, ekspertin səriştəliliyini aydınlaşdırmaq zəruridir. Bu məsələ iqtisadi ekspertizaya tətbiqən xüsusilə aktualdır, çünki artıq ikinci fəsildə nəzərdən keçirilmiş səbəblərdən bu ekspertizalar çox vaxt ekspert idarəsindən kənarında aparılır. Buradan da ekspert qismində ekspertizanın keyfiyyətlə aparılması üçün birliklərə malik olmayan təsadüfi adamın cəlb olunması kimi real təhlükə meydana çıxır. Müstəntiqin (məhkəmənin) iqtisadçı-ekspertin geri çağırılması üçün əsasın olub-olmadığını yoxlaması zəruridir. CPM-nin 118-ci maddəsinə görə, ekspert təqsirləndirilən şəxsdən, zərərçəkəndən, mülki iddiaçıdan, yaxud mülki cavabdehdən xidməti, yaxud digər asılılıqda olduqda, yaxud materialları cinayət işinin qaldırılması üçün əsas kimi çıxış etmiş təftiş apardıqda iş üzrə icraatda iştirak edə bilməz. İqtisadi ekspertizanın icraatının cinayətin törədildiyi müəssisədə işləyən şəxslərə həvalə olunması istisna olunur. Ekspertizanın təyin olunması və aparılması zamanı təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarına riayət olunmasını yoxlayarkən, o cümlədən, onun iqtisadi ekspertizanın təyin olunması haqqında qərarı ilə edilib-edilmədiyini, CPM-nin 91- ci maddəsi ilə təsbit olunmuş hüquqların ona izah olunub-olunmadığını aydınlaşdırmaq

lazımdır. İqtisadçı-ekspertlər cinayət işinin materiallarından geniş istifadə edir, təqsirləndirilən şəxslərdən, plan şöbələrinin işçilərindən, mühasiblərdən və digər şıxslərdən izahat alırlar. Bəzən, xüsusilə söhbətin təqsirləndirilən şəxsin təftişin təsbit etdiyi faktlara etiraz etməsindən getdiyi halda, bu materiallar və izahatlar ekspertlər tərəfindən qeyri-tənqidi qarşılır. Bunu bildikdə müstəntiq (məhkəmə): ekspertin bu şəxslərin ifadələrində və izahatlarında olan məlumatların yoxlanması üçün müvafiq sənədlərin tədqiqini aparıb-aparmadığını; bu ifadələrə və izahatlara öz qiymətini verib-vermədiyini; öz nəticələrini tədqiqatların yekunları əvəzinə təqsirləndirilən şəxslərin, şahidlərin və digər şəxslərin məlumatları ilə əsaslandırır- əsaslandırmadığını aydınlaşdırmalıdır. Əgər iqtisadçı-ekspert sənədlərin tədqiqinə istinad etmədən, öz nəticələrini təqsirləndirilən şəxslərin, şahidlərin və digər şəxslərin ifadələri ilə əsaslandırmışdırsa, müstəntiq (məhkəmə) ekspertizanın rəyini əsaslandırılmış hesab edə bilməz, çünki oş xesusi iqtisadi biliklərə əsaslanmır. Yalnız qanunun tələblərinə riayət olunmaqla yerinə yetirilmiş iqtisadi ekspertizanın rəyi məqbul hesab oluna bilər. Müstəntiq (məhkəmə) bu tələblərin ciddi pozuntularını aşkar etdikdə iş təkrar ekspertiza təyin edir. Ekspertin rəyində vəzifəli şəxslərin hərəkətlərinin hüquqi tövsifinin verilməsi tipik qanun pozuntularından biridir. İqtisadi ekspertizanın rəyinin aidiyyatlığını qiymətləndirərkən, müstəntiq (məhkəmə) onun cinayət işi ilə əlaqəsini yoxlayır. İqtisadi ekspertizanın rəyinin aidiyyatlılığı, ilk növbədə, ekspertin tədqiq etdiyi obyektlərin aidiyyatlılığından asılıdır. Əgər aidiyyatlılıq təsbit olunmamışdırsa, iqtisadçı-ekspertin rəyi öz mənasını itirmiş olur. İqtisadi ekspertizanın rəyi sübut etmə predmetinə, məsələn, kassada pul əskikliyinə məbləğini və əmələgəlmə dövrünü bilavasitə daxil edən faktları təsbit edə bilər. Bu halda onun aidiyyatlılığı şübhə doğurmur. Digər hallarda iqtisadçı-ekspert məcmusu son nəticədə sübut etmə predmetinə daxil olan halı müəyyənləşdirməyə imkan verən aralıq faktları təsbit edir, məsələn, maddi sərvətlərin əskikliyini gizlətməyə kömək edən mühasibat uçotunun aparılmasındakı pozuntuların təsbiti və s. İqtisadi ekspertizanın rəyini məqbul və aidiyyatlı sübut mənbəyi kimi qiymətləndirdikdən sonra müstəntiq (məhkəmə) iqtisadçı-ekspertin rəyinin dürüstlüyünü yoxlayır. Ekspertin rəyinin dürüstlüyü iki məqamı əhatə edir: birincisi, onun düzgünlüyü, obyektiv gerçəkliyə uyğunluğu (həqiqiliyi) və ikincisi, onun əsaslılığı, inandırıcılığı. Birinci məqamın qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, iqtisadçı-ekspertin nəticələrin əsaslandırılması üçün uçot sənədlərini nə dərəcədə tam tədqiq etməsindən asılıdır. Bu baxımdan müstəntiqin

(məhkəmənin) iqtisadçı-ekspert öz nəticələrini təftişin məlumatları ilə əsaslandırılıb-əsaslandırılmadığını yoxlaması zəruridir. Yalnız təftişin materialları əsasında verilən nəticələr tam hesab oluna bilməz, hərçənd bəzi müəlliflər ekspert rəyinin sənədli təftişin məlumatları ilə əsaslandırılmasının mümkünlüyünü qəbul edirlər. İqtisadçı-ekspertlər rəy verilməsi üçün hansı sənədləri tədqiq etdiklərini heç də həmişə göstərmirlər. Sənədlərin çoxluğu üzündən qəti sadalama olduqca çətindir. Buna baxmayaraq, ekspert hər bir təsbit olunmuş fakta tətbiqən bunu etməyə, sənədlər çox olduqda isə onları qruplar üzrə göstərməyə borcludur. Yalnız hansı sənədlərin tədqiq olunduğunu deyil, həm də sənədin tarixinə, onun saxlandığı işin vərəqinə istinad olunmaqla onların harada olduğunu qeyd etmək vacibdir. Bu, heç də formal tələb deyildir: boşluqların aşkar edilməsi halında eksperti dindirmək lazım gələcək və bundan ötrü hansı sənədlərin təqdim olunduğunu və onların harada olduğunu bilmək lazımdır. Ekspertiza rəyində aparılmış tədqiqatların tam əks olunub-olunmadığını yoxlamaq üçün sənədlərin tədqiqinin gedişinin rəydə əks olunub-olunmadığını aydınlaşdırmaq və ekspertin rəyi verərkən rəhbər tutduğu əsasları müəyyənləşdirmək zəruridir. İqtisadi ekspertiza aparılarkən çox vaxt planlaşdırma, maliyyələşdirmə, mühasibat uçotu və s. məsələlərini tənzimləyən çoxlu sayda normativ aktdan istifadə etmək lazım gəlir. Bu mövqedən ekspertin rəini qiymətləndirərkən, müstəntiq (məhkəmə) ekspertin bu məsələyə aid normativ aktlara istinad edib etmədiyini, onları düzgün şərh edib etmədiyini, qüvvədən düşmüş normativ aktlardan istifadə edib etmədiyini yoxlamalıdır. Ekspertin rəyində qoyulmuş suallardan bəzilərinin cavabları olmaya bilər. Fikrimizcə, belə boşluğun aradan qaldırılması yalnız əlavə ekspertizanın təyin olunması yolu ilə mümkündür. Əgər cavablar aparılmış tədqiqatın tam olmaması ilə əlaqədar verilməmişdirsə, ekspert əlavə tədqiqat aparmalı olacaqdır. Lakin hətta tədqiqat tam aparılsa da, cavabların verilmədiyi hallarda belə boşluqlar ekspertin dindirilməsi yolu ilə aradan qaldırıla bilməz, çünki CPM-nin 271-ci maddəsinə görə ekspertin nəticələri dindirmə protokolunda deyil, ekspertiza rəyində (aktında) açıqlanmalıdır. Müstəntiq (məhkəmə) iqtisadçı-ekspertin rəyinin elmi cəhətdən əsaslılığını yoxlamağa borcludur. Belə qiymətləndirmə aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur: - rəy elmi məlumatlara və ekspertin xüsusi biliklərinə əsaslanmışdırmı? - ekspertin nəticələri aparılmış tədqiqata uyğundurmu, tədqiqatın məzmunu və onun yekunlarından çıxarılan nəticələr arasında məntiqi əlaqə mövcuddurmu? - ekspert səmərəli tədqiqat metodlarını tətbiq etmişdirmi, onlar müəsir

elm və texnikanın tələblərinə uyğundurmu? - tədqiq olunan obyektlərin əlamətləri və xassələri ekspert tərəfindən düzgün aşkara çıxarılmış və qiymətləndirilmişdir? Onlar bəzən ekspertizaların rəyini düzgün şərh etməyib, onlarda əslində olmayan məlumatları görürlər. Qanunun tələblərinə rəğmən məhkəmələr bəzən iqtisadi ekspertiza aktlarını qiymətləndirmir, hökmlərdə iqtisadi ekspertizanın təsbit etdiyi faktları göstərmir, ekspertin rəyinin iş üzrə əldə edilmiş digər sübutlarla müqayisəli təhlilini aparmır. Öyrəndiyimiz cinayət işlərinin bəziləri üzrə məhkəmələr hökmlərdə ekspertizanın rəyirinə istinad etməklə kifayətlənmişlər. Bəzi hallarda hökmlərdə iş üzrə aparılmış iqtisadi ekspertizanın rəyi hətta xatırladılmır. Bəzən belə hallarda rast gəlmək olur ki, pul vəsaitinin oqurlanmasına dair cinayət işi üzrə məhkəmə-mühasibat ekspertizası təyin olunmuş, lakin hökm çıxarılanda ekspertizanın nəticələrindən istifadə olunmamışdır.

NƏTİCƏ

Biz bu mövzuda məhkəmə-mühasibat ekspertizasının keçirilməsinin faktiki və hüquqi əsaslarını, təşkilinin xüsusiyyətlərini, sənədlərin tədqiqinin metod və üsullarını araşdırdıq.

Elmi-texniki tərəqqinin hal-hazırkı vəziyyətində sübutetmə prosesində ekspert rəyinin rolunu və əhəmiyyətini öyrəndik. Ekspertizanın keçirilməsində və təşkilində iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələrini araşdırdıq. İstintaqın tam, hərtərəfli və obyektiv aparılmasında ekspert rəyinin və auditor yoxlamalarının əhəmiyyətini qeyd etdik.